

15765

391.992

17-54

ԱԶԳԱՅԻՆ ԶՈԶԵՐ

Բ.

Ստեփան Բաբաղեան. — Խաչատուր Միսաքեան.
— Սուքիաս Գաղանճեան. — Վահան Պարտիզակցի.
— Գրիգոր Արծրունի. — Գրիստոստուր Դազարոսեան.
— Գրիգոր Էնֆիլէճեան. — Պօլոս Պօյնուէրեան.
— Համբարձում Իփէքճեան. — Յովհաննէս Միւհէնտիսեան :

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Մ. ՍԱՐԳԵԱՆ

—
1880

ԱԶԳԱՅԻՆ ԶՈՋԵՐ

ՍՏԵՓԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Ստեփան Պերճ Պողոս փափազեան, դասատու, ազգային երեսփոխան, այցելութիւն տուաւ աշխարհին այն ձեւով որով դարուս մեծ մարդերն իրարու կ'այցելեն. այսինքն կանխաւ հարցուց աշխարհին թէ ժամանակ ունի՞ իւր այցելութիւնն ընդունելու: Գինեմոլի մը քթէն աւելի կարմիր սահմանադրական և ժողովրդեան իրաւունքներուն տենդէ մը աւելի ջերմ պաշտպան ըլլալով՝ նախապէս հասկնալ ուզեց թէ մի գուցէ իր աշխարհ գալն փնտսէ ազգային շահերուն. ուստի մօրն արդանդէն հարցում մը ներկայացուց հետեւեալ իմաստով.

« Իմ աշխարհ գալս ժողովրդեան իրաւունքներուն հակառակ է թէ ոչ: »

Այս հարցումն կարծիքներու տարաձայնութիւն մը գոյացուց ազգին մէջ: Մէկ մասն որ ամիրայականն էր փափազեանի ծնունդն հակառակ դատելով ազգային շահերուն անոր հարցման հետեւեալ կերպով կը պատասխանէր.

« Եթէ ձեր աշխարհ գալը քիչ մը երկա-

րաճգէք՝ ազգին մեծ ծառայութիւն մը ըրած կ'ըլլաք : »

Միւս մասն որ ժողովրդական էր և որուն մէջ սխալմամբ սպրդած էին քանի մը ամբաստանված կրօնաւորներ որոնք, արդարաւնալու համար, անհամբեր փափաղեանի գալըստեան կ'սպասէին, անոր ծնունդը համաձայն կը կարծէին ազգային շահերուն և իւր հարցման այս պատասխանը կուտային .

« Կարելի եղածին չափ շուտ գալու աշխատեցէք : »

Այս վերջին մասը մեծամասնութիւն կը կազմէ և կ'որոշէ որ փափաղեան ազատ է աշխարհ գալու :

Փափաղեան, որ աշխարհ գալէն աւելի կը փափաքէր Ղալաթիոյ խորհրդարանը գալ, որպէս զի հոն ամուր դիրք մը բռնելով դիւրութեամբ կարենար պաշտպանել ազգային շահերն որոնց մէջ ինքն ալ խոշոր շահ մ'ունէր անշուշտ իբրեւ ժողովրդեան խոշոր մէկ անհատը, փափաղեան, կ'ըսեմ, ջանաց առջի բերան քիչ մը բարեփոխել այս որոշումն . իսկ երբ համոզվեցաւ որ անկարելի էր՝ հաւանեցաւ Խաս-գիւղ գալ 1839 թուականին Նոյեմբեր ամսուն մէջ :

Այս տղան ծնելուն պէս թմրութեան մէջ ինկաւ . կենդանութեան նշան մը չէր երեւար իր վրայ և մանկաբարձն պատրաստվելու վրայ էր վերջին բառն ըսելով յայտնելու թէ մե-

ռած է երբ յանկարծ կը տեսնէ որ անոր լեզուն կը շարժի : Այս լեզուն որ քանի շարժեր կը մեծնար՝ երեք վայրկեանի մէջ Մայր եկեղեցւոյ աւագերէցին հողաթափին չափ մեծցաւ : Ներկայ եղողներն ապշած իրարու երես կը նայէին երբ զարմացմամբ տեսան որ երախային լեզուէն գեղեցիկ տղայ մը կը ծնէր : Մանկաբարձը նախ կը սոսկայ, բայց յետոյ յիշելով որ Աղամայ կողէն կին ստեղծող ամենակարողն չտկարանար փափաղեանի լեզուէն ալ հակ մ'իւրոյս բերել, կը վանէ սոսկումն, կը գրկէ լեզուածին մանուկն և խանձարուրի մը մէջ կը փաթաթէ զայն : Աւելորդ է ըսել որ Ժողովրդականութիւն էր այս լեզուածին և գրաւիչ մանկան անունը, քանի որ ազգին մէջ առած դարձած է այն խօսքը թէ Ժողովրդականութիւնը փափաղեանէ ծնունդ առած է : Չեմ կարծեր որ գտնելի մէկն այսօր և ինձի հարցունէ թէ ինչո՞ւ Աղամայ կողէն Եւա և փափաղեանի լեզուէն ժողովրդականութիւն ծնաւ . վասն զի ամենքս ալ գիտենք որ մարդս ինք իր գլխուն տկար էակ մ'է և անպատճառ ընկերի պէտք ունի : Աղամ կնկան մը պէտքն ունէր, ստացաւ զայն կողէն . Պրահմա քահանայի, պատերազմողի և արհեստաւորի պէտքը կըղարար, ստեղծեց զանոնք իր գլխէն հանելով առաջինք, բազուկէն քաշելով երկրորդը, ոտնէն առնելով երրորդը . փափաղեան ժողովրդականութեան համար կը հառաչէր, ընդու-

նեց զայն իւր լեզուէն : Մոռնալու չէ որ ապ-
րելու համար ամեն մարդ իրեն ընկեր մը ստեղ-
ծելու հարկին մէջ գտնուած է . խմբագիր-
ներ որ ձմեռուան ածուխ գնելու համար լո-
ւիւնէն կ'ստեղծեն . երեսփոխաններ որոնք
իրենց շահուն համար ամեն օր նոր իրաւունք-
ներ կ'ածեն . բանաստեղծներ որ օր մը չեն
կարող ապրիլ եթէ իրենց համար գովեստներ
չքաշեն իրենց բարեկամներու բերնէն . դա-
տաւորներ որոնք արդարութիւնը չտեսնելու
համար կուրութիւն իւրոյս կ'ածեն . վաճառա-
կաններ որ ժամուան մը մէջ Ստութեան եր-
կու հազար հաւկիթ մէկէն կը ձգեն . գրա-
վաճառներ որ օրացոյց մը ծախելու համար
ճարտասանութեան ստեղծող կը հանդիսա-
նան . խաբեբաներ որ խաբելու համար իրենց
աչերէն այնչափ արտօսը կը թափեն որուն վրայ
անգղիական Դեմոկրատիան զրահաւոր նաւը կրնայ
ճանբորդութիւն ընել . երգիծաբաններ որ ոչ
թէ ապրելու այլ չմեռնելու համար իւր ըն-
թերցողներուն ծիծաղին արարիչ կ'ըլլան . գրա-
գէտներ որ կտոր մը հացի համար ժամուան
մը մէջ իրենց ըղբղէն խմբագիր , դասատու ,
մատենագիր , թարգմանիչ կը հանեն . ընթեր-
ցողներ որ ձրիաբար լրագիր կարդալու հա-
մար լրագիր ունեցողի մը քով շուտով բարե-
կամութիւն կ'ստեղծեն և անոր գրպանէն լրա-
գիրը կը քաշեն ըսելով չե՛մ հրձե՛ր ո՛ր Դեմոկրատի-
ան Դեմոկրատ . երիտասարդներ որ պարի մէջ նոր

կամուրջներ կ'ստեղծեն օրիորդներուն ու տի-
կիւններու թեւերուն տակէն անցնելու համար .
ազաճներ որ այն ատեն իրենց զաւակ կ'ստեղ-
ծեն երբ գիշերօթիկ վարժարանի մը տնօրէ-
նէն խօսք առնեն որ իրենց զաւակն կէս թո-
շակով պիտի ընդունի վարժարանին մէջ . պըճ-
նող պչրող տիկիւններ և օրիորդներ որ իրենց
դէմքին վրայ ամեն օր նորանոր պատկերներ
կ'ստեղծեն . վերջապէս այս ամենը չէ որ ստեղ-
ծեց Աւետիք Եղեբ : Արդ , ասոնք կարդալէն
ետքը ոչ ոք կը համարձակի քարկոծել փա-
փաղեանը թէ ինչո՞ւ ժողովրդականութեան
ծնունդ տուաւ և ոչ ուրիշ բանի մը . մանա-
ւանդ թէ ամեն մարդ գովելու պարտաւոր է
զինք այն նախատեսութեան համար որով գու-
շակած է թէ Հայ ազգին մէջ աւելի կը վաս-
տրկի այն մարդը որ ան Ժողովուրդ , ան Ժողովուրդ
կը պօռայ քան այն որ ուղակի բան , սեռակա-
ն բան ըսած ժամանակը միւս կողմէն բաժա-
նորդներուն ոտները համբուրելով կ'աղաչէ որ
հաճի իրենց Բաժնորդութեան Դեմոկրատ : Իսկ գալով այն
հարցման թէ Ժողովրդականութիւնը ինչո՞ւ ա-
նոր լեզուէն ծնաւ և ոչ սրտէն , կը պատաս-
խանենք որ մարմնակազմութեան տեղեկու-
թիւն ունեցողներուն յայտնի է արդէն որ
լեզուն ասանկ բաներու ծնունդ տալու հա-
մար սրտէն շատ աւելի դիւրութիւններ ու-
նենալով Ժողովրդականութիւնը չէր ուղտծ
անոր սրտին նեղութիւն պատճառել : փափազ-

եան թէպէտ և գիտէր թէ ոչ ոք իրաւունք պիտի ունենայ զինքը քարկոծելու, բայց գիտնալով նաեւ թէ մէկը քարկոծելու համար անպատճառ իրաւունք ունենալու չէ հրահանգ զրկեց կնքահօրն որ անունը Ստեփաննոս դնէ :

Փափազեանին հանճարը լեզուին վրայ ամփոփւած ըլլալով չորս ամիսէն խօսել սկըսած էր և Լրագրի խմբագիրէն շատ աղէկ կը հասկցունէր իւր միտքը :

Մանկութեան օրերը խօսելով անցունելէն ետքը 1849 ին խառգիւղի թաղային վարժարանը մտաւ նայելու համար թէ . . . ո՞վ կայ ներսը : Տարիի մը չափ հոն մնաց և սորվելէն ետքը թէ բան մը սորված չէր՝ իրեն յարմար վարժարան մը փնտռելու համար դուրս ելաւ : 1850 ին ազգային հիւանդանոցը գնաց : — Եթէ փանոսեանի տնօրէնութեան ժամանակ գացած ըլլար՝ անպատճառ խենդերու քովը պիտի դրվէր . վասն զի այս երկուքին կարծիքներն շատ հակառակ են իրարու — : Քիչ ժամանակի մէջ շատ յառաջ գնաց մայրենի լեզուին մէջ : Այնչափ լաւ սերտեց քերականութիւնն որ շիտակ խօսիլ ու գրել սորվելէն ետքը շիտակ չխօսիլ ալ սորվեցաւ բաւական : Այն ատենուան բոլոր քերականութիւններն աչքէ անցունելէն ետքը՝ ինքը գրեց հատ մը և անկից դաս տալ սկսաւ . . . իրեն : 1854 ին հողագործութեան դասախօ-

սութիւն բացված ըլլալով յիշեալ վարժարանին մէջ՝ սկսաւ մշակել նաեւ այս ճիւղը զոր բաւական ընդարձակեց : Հող ճանաչելու մասին իրեն հաւասարող չկար . չէր քաղեր ինչ որ կը ցանէր, շատ անգամ ելակ կը տնկէր և կաղամբ կը քաղէր : Ենթադրելով թէ հողն ապերախտ չգտնվէր իրեն՝ մենք կըսենք որ ժողովրդեան շահերը պաշտպանելու կոչված մէկը դժուար կամ չողգամի իրաւունքներու հետ զբաղելու ժամանակ չկրնար ունենալ :

1856 ին դասատուութեան ճանքով ժողովրդականութեան հասնելու նպատակաւ իգմիրի Մեսրոպեան վարժարանի հայկաբանութեան դասատու կարգվեցաւ : Չորս գործողութիւնները միայն պարունակող համառօտ թուաբանութիւն մը հրատարակեց հոն : Ամեն անգամ որ աշակերտներու մէջ թուաբանական խնդրոյ մը վրայ վիճաբանութիւն կըլլար՝ ինքը միշտ մեծամասնութեան կողմը կը գտնվէր . . . ժողովրդականութիւն վաստկելու համար :

Վարժարանին մէջ օր մը կուի կը ծագի երկու աշակերտներու մէջ տեղը որոնք իրարու գլուխ կը պատառէին : Փափազեան կը տեսնէ և անմիջապէս անոնց քովը կեըթայ :

— Վարժապետ, առաջ ան ինձի զարկաւ :

— Ինչո՞ւ զարկիր պարոն :

— Վարժապետ, մէկ անգամ չորսը մէկ կընէ՝ կըսէ :

— Ան ալ կըսէ որ մէկ անգամ չորսը չորս կընէ :

— Ասոր համար իրարու գլուխ պատառելու է : Կարծիքներու աղաաութիւնը յարգելու էք :

— Բայց վարժապետ կարելի է որ մէկ անգամ չորսը մէկ ընէ :

— Կարելի է որ ընէ :

— Ի՞նչպէս հասկնալու է :

— Քուէի դրէք, մեծամասնութիւնն որ կողմն որ գոյանայ ուղիղն ալ այն կողմն է :

Տասնի չափ աշակերտներ խնդրը քուէի կը դնեն և մեծամասնութիւնը կորոշէ որ մէկ անգամ չորսը մէկ կընէ :

Փափաղեան աւելի եւս կը հաստատի իւր համոզման մէջ թէ ո և է խնդրոյն մէջ յաղթանակը տանելու համար խելքէն աւելի մեծամասնութիւն ունենալու է մարդ մը :

Քանի մը տարի իզմիր մնալէն ետքը 1839 ին Պոլիս դարձաւ և դասատուութեան պաշտօնով նորէն ազգային հիւանդանոցը մտաւ : Օրը երկու անգամ տառնաբանութիւն կընէր աշակերտներուն ոչ թէ անոնց բան մը խօսելու այլ վարժըվելու համար ատենախօսութեան որով օր մը աշակողմեան երեսփոխաններու գլուխը պիտի ճաթեցունէր ազգային ժողովոյ մէջ : Ամենօրեայ վարժութիւններու շնորհիւ այնքան յառաջագիմութիւն ըրաւ խօսելու մէջ որ եթէ ունկնդիրներն երկաթ-

եայ տականջ ունենային՝ ամիս մը շարունակ կը խօսէր առանց ամենափոքր նեղութիւն մը զգալու : Ճառին ուժգնութիւն տալու համար բան մը չէր խնայեր . եթէ խօսքերը տկար գտնուէին՝ կը դիմէր ձեռներուն որ խօսքերէն աւելի զօրաւոր էին . ձեռներովը կը զարնէր առջեւը դըված գրասեղանին և կը կոտրէր զայն : Հերակղէս կը ձեւանար երբ լու մը սպաննել հարկ ըլլար : Ունկնդիրներն արթընցնելու համար իշտ արտաբերէին չէր դիմեր այլ բոլոր ուժովը կը պօռար : Սովորութիւն ունէր խօսած ժամանակ երբեմն քանի մը քայլ առնել դէպ ի ձախ և երբեմն դէպ ի աջ — վերջերս կարծիքներն ալ ոտներուն օրինակին հետեւեցան երեսփոխանական ժողովոյ մէջ — չէր մոռնար նաեւ չորս քայլ դէպ առաջ դալէն ետքը չորս քայլ ետ երթալ . հոգեփոխութեան հաւատացողները կըսէին . « Ինչպէս որ արտաբերէր : Շատ մը կրօնաւորներ կերթային անոր ատենաբանութիւնները մտիկ ընելու և համոզել կաշխատէին զինքը որ վարժապետ ձեռնադրվի . իսկ փափաղեան նորէն բեմ ելնելով ատենաբանութեամբ մը կը մերժէր անոնց առաջարկութիւնը : Բայ ի հիւանդանոցի վարժարանէն մայրաքաղաքիս դրեթէ բոլոր վարժարաններուն մէջն ալ դասախօսութիւն ըրած և բաւական աշակերտներ ընծայած է ազգին : Երկար տարիներ դասախօսութիւն և անօրէնու-

Թիւն ըրած է Ղալաթիոյ վարժարանին մէջ
զոր միշտ թաղային միւս վարժարաններէն
բարձր գիրքի մը մէջ պահելու յաջողած է
և գործող մարդ ըլլալն անհերքելի կերպով
հաստատած է :

1860 ին սկսաւ դասագիրք յօրինել իւր
աշակերտներուն համար : Յօրինեց համառօտ
ազգային պատմութիւն մը որուն մէջ թագա-
ւորներուն այցետոմսերը միայն դրված էին :
Աշակերտներն մարդպաններուն , պատրիկնե-
րուն , իշխաններուն և թագաւորներուն ա-
նունները միայն կը սորվէին և կէս ժամէն
ետքը կը մոռնային : Տիկին Մարթա պատու-
հանին առջեւը նստած՝ փողոցէն անցնող մէ-
կու մը վրայ աւելի կատարեալ տեղեկութիւն
կրնայ տալ քան փափաղեան իւր յօրինած
ազգային պատմութեամբը Հայ գիւցաղնե-
րուն վրայ . եթէ չէք հաւատար բացէք ա-
նոր պատմութիւնը որպէս զի տեսնէք միայն
հետեւեալ հարցումները .

- Ո՞վ էր Հայկ .
- Բե՛ն որո՞ւ զաւակ է .
- Սա մարդն Արամին աներձագը չ'նմա-
նիր .

— Արային հայրը մօրուք ունէ՞ր .

— Տիգրանին քեռայրն է սա :

Պէտք է խոստովանիլ որ համառօտու-
թեան մէջ մինակ չէ փափաղեան , մրցողներ
ունի իւր գէմ . և եթէ այս մրցումը շարու-

նակվի՝ քանի մը տարիէն տասը տողի մէջ
պիտի կրնանք կարդալ մեր ազգային պատ-
մութիւնը : Այդ պատմութիւններու մէջ, հա-
մառօտութեան համար, մօրուքը ճերմկցած
անձերն նորածին երախաներ ներկայացված
են , դարերը վայրկեանի մը մէջ անցած են :
Ծննդոց գիրքը բազդատմամբ այն պատմու-
թիւններուն՝ ընդարձակ գործ մը կրնայ հա-
մարուիլ : Հայկայ անունը գիտնալն անոր վրայ
կատարեալ տեղեկութիւն առնել է , իսկ ա-
նոր բազկին վրայ ծանօթութիւն ուղեւն մեծ
ժամավաճառութիւն է : Հրատարակեց նաեւ
Քերականութեան ձագ մը որուն վրայ ալ խօ-
սելու հարկ չենք տեսներ քանի որ հաստատ-
ված ճշմարտութիւն մ'է այսօր թէ լաւագոյն
դասագիրքերն անոնք են որ շատ վաստակ
կը ձգեն անոնց հեղինակներուն : Փափաղեան
իւր հասուցած դասատուներովը Հայաստանի
մէջ կը տարածէր իւր յօրինած դասագիր-
քերը :

1862 ին իւր հեղահամըր բնաւորութեան
շնորհիւ Ղալաթիոյ թաղական խորհրդոյ ան-
դամ ընտրվեցաւ զի լցցի բանն թէ յա՛ւրա՛հ Մո-
սկէն նորոն գրեթէցի : Ղալաթիոյ խորհրդարանն
որ երբեմն Պրոպագանդա և երբեմն ալ Ղա-
լաթի օճիւղ յորջորջված էր , ժողովրդականու-
թեան կեդրոն համարված էր և այնչափ աղ-
դեցութիւն ունէր որ Պատրիարքարանի յան-
ցաւոր դատածն անմեղ կը հրատարակէր :

Ամբաստանված կրօնաւորները հոն մտնելուն պէս կը սրբվէին ինչպէս նաեւ չամբաստանվածներն ալ կը պղծվէին : Փափաղեան՝ ժողովրդականութիւն վաստակելու նպատակաւ միշտ տկարները կը պաշտպանէր թէպէտեւ ընդհանրապէս կը պաշտպանէր կղերն որուն ձեռամբ, շիտակը խօսելու համար, ազգային նուիրական իրաւունքներն վտանգէն ազատած է : Բերայի գերեզմանատան խնդրոյն մէջ կղերական դասուն առաջնորդ եղած է : Տասներկու տարի շարունակ թաղականութիւն վարեց հակառակ Սահմանադրութեան որուն կէտ առ կէտ գործադրութեան այնքան սիրահար էր և է մինչեւ հիմայ, բայց որովհետեւ իւր պաշտօնավարութեան ժամանակ ֆլաս մը չէ հասուցած եկեղեցւոյն՝ սահմանադրութիւնն ալ մեղադրած չէ զինքը : Եկեղեցւոյն եկամուտներն աւելցուցած է և Ղալաթիոյ հրդեհէն երբ մոխիր դարձան եկեղեցւոյն կալուածները՝ փափաղեան անոնց փոխարէնը կանխիկ առաւ ապահովութեան ընկերութիւններէն : Այդ կալուածներուն գոյութիւնն ինչպէս նաեւ կեդրոնական վարժարանին շինութիւնը մեծաւ մասամբ իւր գործունէութեանը պարտաւոր է ազգը : Ահա գործող մարդ մը որ հարուստներ կարծէ : Ազգային շահերուն համար երբ հոգին տալ կը խոստանար՝ շատերը կը զարմանային թէ ինչպէս կրնայ ապրիլ մարդ մը որ ինքզինքը

բոլորովին ազգին նուիրած է և անոր գործերէն վայրկեան մը բաժնրվիլ չուզեր, անոնք որ գործի մարդ էին և տասնըհինգ օրը անգամ մը հազիւ կրնային ժողովոյ մը ներկայ գտնրվիլ երբ կը տեսնէին փափաղեանն որ առաւօտէ մինչեւ երեկոյ, երեկոյէ մինչեւ առաւօտ ազգային շահերը պաշտպանելու զբաղած է՝ կը հարցնէին իրարու թէ այս մարդն իւր շահերը երբ կը պաշտպանէ :

1863 ին խառնակ անունով հանդէս մը հրատարակեց և բաւական տուժեց ինչպէս որ սովորութիւն է տուժել ամեն անոնց որք յիմարութիւն կամ դժբախտութիւն կուենան թուղթի մը տակ խօսէր ստորագրելու : Փափաղեան խառնակէն փախվելուն պէս խառնակ հրատարակելու ժամանակը չէ ըսելով դադարեցաւ ազգին ծառայելէ խմբագրութեամբ և ուխտ ըրաւ որ Ղալաթիոյ խորհրդարանէն դուրս չենէ և հոն, միայն հոն ծառայէ ժողովրդեան : Այս ուխտով կարծես հասկցնել ուզեց թէ պատրաստ է ազգին շահերուն պաշտպան կանգնիլ որչափ ատեն որ իրենները չփախան :

1870 ին ազգային ժողովոյ երեսփոխան ընտրվեցաւ և ձախակողմեան կուսակցութեան գլուխ եղաւ : Կը փափաքէր որ ամեն օր խօսէր ըլլար որպէս զի ժողով դումարվէր և երթար իւր լեզուն հանճարը ցոյց տալ : Շատ գիշերներ քնոյն մէջ խօսէ խօսէ կը պօռար այն-

պիտի ձայնով մը որ դրացիներուն քունը կը խռովէր : Գիշեր կամ ցերեկ ուր որ փոքր զանգակի մը ձայն լսէր՝ իսկոյն երեսփոխանական ժողով կը վազէր : Օր մը բացակայ եղած չէ , միշտ որոշեալ ժամուն ներկայ կը գտնուէր , և եթէ ընկերներն եկած չըլլային՝ իւր աթոռը մէջքէն չուանով մը կապելով դուրս կերնէր որպէս զի ուրիշ մը չյափշտակէ զայն : Մեծամասնութեան գործած հրաշքներն յիշելով երանի կը կարգար իր կատուին որուն կըսէր .

« Կատու , դուն ինչ գորաւոր ես . եթէ երեսփոխան ըլլայիր՝ չորս ձայն պիտի ունենայիր , մինչդեռ ես երկու ձայն սննիմ : »

Նախատեսած ըլլալով որ հարիւր քսան երեսփոխաններու մէջ քսանին կարծիքն իրենց դիտուն մէջ է , իսկ հարիւրին կարծիքն իրենց ձեռներուն մէջ՝ գլուխի տեղ ձեռն կը փնտռէր , և եթէ բաւական չգտնէր , հիւանդանոցներ կերթար և բժիշկներուն կը պատուիրէր որ եթէ կարելու ձեռներ կան՝ չնեւտեն զանոնք այլ իրեն ծախեն : Իր նպատակին հասնելու համար ժողովուրդէն իրանց կառնէր բերանն և այնպէս կը մտնէր ժողովը : Ժողովրդէն շահերն , ժողովրդէն իրաւունքներն թեւ թեւի տուած կը չրջէին իւր ատենաբանութիւններուն մէջ որոնք յաճախ կը ծափահարուէին ժողովրդէն և երբեմն ալ ժողովրդեան շահերէն : Անուշապուրն առանց չամի-

չի եփեղն ժողովրդեան շահերուն ֆնտսակար կը համարէր և երբ երեսփոխան մը զինքն ընդմիջէր՝ ժողովրդեան իրաւունքներն օտարի կը մատնելէին : Քանի մը տարիներ շարունակ կռուեցաւ աջակողմեաններուն դէմ այն եղանակաւ որ երեսփոխանական ժողովէն դուրս հակառակասիրութիւն կը նշանակէր : Իր սկզբունքն էր « Կեդրոն » ըսել այն բանին զոր սեւ կանուանէր աջակողմն որուն մէջ կային նաեւ էֆէնտիներ որոնցմէ իւր կուսակցութեան մէջ ալ կը գտնուէին : Ինչ որ էֆէնտիներուն հակառակ էր ազգին շահերուն համաձայն էր . իսկ երբ հարկ եղաւ վերջերս ազգային ժողովէն դուրս գործել ձախակողմեաններուն քով պատիւը քիչ մը կոտրեցաւ . վասն զի աջակողմեան էֆէնտիներուն յարեցաւ և չհասկցվեցաւ թէ առաջ բարի էր և էֆէնտիներուն յարելով չար եղաւ թէ չար էր և էֆէնտիներուն միանալով բարի եղաւ : Չինքը սուրբերու քով դատող թերթերն չուանով մը սատանաներու բնակարանը իջեցուցին զինքը և անոնք որ Մէփիստոփէլի ընկեր կը ճանաչէին զինքն երկինք բարձրացուցին զայն . իսկ մենք առանց այս կամ այն կողմ միտելու աթոռ մը տուինք իրեն որ նստի սատանայի և սուրբի մէջ տեղը և ինքն ալ ընդունելով մեր ընծայած աթոռն գնաց նստաւ Պէրլին գացող երկու պատուիրակներու մէջ տեղը : 1872 թուականին անդամ ընտրվեցաւ

Քաղաքական ժողովոյ այն Պատրիարքին օրով
զոր ժողովուրդն Հրեշտակ Հայաստանի կը հըռ-
չակէր աշխարհի : Իւր բոլոր ուժովն հալածեց
և ստիպեց Հրեշտակն իւր հրաժարականը տալ .
Հրեշտակն տուաւ իր հրաժարականը փափազ-
եանինն առնելէն ետքը :

Այս անձն ազգային ժամանակակից կեն-
դանի պատմութիւն մ'է , չկայ գէպք մը որ
իրեն ծանօթ չըլլայ :

Փափազեան գիրուկ և գեղեցիկ մարդ
մ'է . եթէ կին ըլլար՝ չորս կողմը բուրդ թըխ-
մելու պէտք չպիտի ունենար : Փորը ոչնուազ
մեծ է այն համբաւէն զոր կը վայելէ իբրեւ
գործող մարդ : Գրպաններուն մէջ անպակաս
են ծրագիրներ , կանոնադիրներ և ուրիշ շատ
մը թուղթեր զորս կը սրբագրէ : Իւր դէմքը
տեսնողը կը կարծէ թէ գրամական սաստիկ
տագնապի մը մէջ գտնուելով՝ իւր ամենէն
մտերիմ բարեկամներէն մէկուն գիմած է
այն յուսով որ մէկ խօսքով երկու հարիւր
ոսկի պիտի կրնայ առնել իրմէ , և երբ իւր
առաջարկութիւնն ըրած է՝ հետեւեալ պա-
տասխանն ընդունած է իր բարեկամէն .

— Եթէ կուզէք որ մեր բարեկամութիւն-
նը հաստատ մնայ՝ կը խնդրեմ որ ասանկ ա-
ռաջարկութիւններ չընէք ինձի :

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Ինչո՞ւ կը քնանաք ո՞վ պուհտներ որ եր-
կու յանդ գտնելու համար Պարնաօր՝ կը շըր-
ջապատէք որպէս զի Մուսայի մը թեւէն քա-
չէք և ողորմութիւն խնդրէք իրմէ նման այն
մուրացկաններուն որ եկեղեցիներու շուրջը
կը շարվին . Ինչո՞ւ կը խորթաք ո՞վ գրագէտներ
որ ձեր հրաշագործ գրիչն երբ մարդու գրպ-
անէն կ'անհետնի կը փոխարկէք զայն և երբ
անասունի զարնէք՝ մարդու կայլափոխէք .
արթնցէք , ի ծունր իջէք , բացէք ձեր գը-
լուխներն որպէս զի ամեն մարդ տեսնէ անոնց
ունայնութիւնը . Միտաբեանի ճանրուն վրայ
փռեցէք ձեր հազուտներն , խունկ վառե-
ցէք որպէս զի հաճի աշխարհ զալ ձեր Պետն
որ սովորութիւն ունի չմտենալ երբէք այն
մարդերու որ բուրվառով չեն ներկայանար
իրեն : Ինչո՞ւ կամչնաք հիմայ զինքը պաշտե-
լու . ժամանակով մարդերն երկրպագութիւն
ըրած են այնպիսի աստուածներու՝ զորս մենք
այսօր կը մորթենք , կանկարայի վրայ կը խո-
րովենք , կուտենք և վրան պատուական գի-
նի կը խմենք : Մնանք , պագէք երկիրն ,
խունկ ծխեցէք իւր քթին խնդրելով իրմէ որ
աթոռ մը առնէ և զայն նստիլ Ազգային Զո-

Ջերուքով ուր խունկը հազուադիւս է : Մի վախճաք , ո՞վ բարեկամներ Պուէտիս , չպիտի մորթեմ զինքն , ոչ ալ մի սագի փետուրով պիտի հարուածեմ զինքն , այլ պարզապէս պիտի պատմեմ իւր վարքը , պիտի գովեմ իւր տաղանդն , եթէ ունի : Մտիկ ըրէք ուրեմն , բայց մի խնդաք , կը սրդողի :

1816 թուականին ծնած է խաչատուր Միսաքեան որ գասաճառ անուանված է շատերէն , ազգային երեսփոխան ընտրված չգիտեմ որ թաղէն , Պուէտ յորջորջված է տղայներէն և իւր Պուէտ ըլլալը հաստատելու համար վրկայ մը փնտռած է և չէ յաջողած գտնել մինչև այսօր :

Իննամեայ առանձնակեցութիւնն այնքան սիրեց որ սենեակին մէջ կիներու բազմութիւնը տեսնելով կը դժկամակէր ի լոյս գալ : Ոչ միայն ընկերութենէ չախորժելուն համար այլ իւր ճաշակին համեմատ բարձր դիրք ունեցող և ծովահայեաց տուն մը գտնելու դժուարութիւնն զգացած ըլլալով կը փափաքէր միշտ արգանդաբնակ մնալ : Սակայն նկատելով որ Բնութեան օրէնքներուն դէմ յամառիլն անօգուտ էր հաճեցաւ ծնիլ :

Խաչիկ մարմնով այնքան շուտ կը մեծնար և կաճէր որ երեք ամսու եղած ժամանակն անբաւելի էր մէկ օրորոցի : Կը խաբվէր մանուկն կարծելով թէ մարդուս անունն ալ անոր մարմինին պէս դիւրութեամբ կրնայ մեծ-

նալ և Եպիմենիդէսի պէս յիսունեօթն տարի քնանալով մեծ անունի տէր ըլլալ : Ծնողքն երկու օրորոց քովէ քով դրին որուն միոյն մէջն էր խաչիկի գլուխն և միւսին մէջ մանր : Այս մեծ տղան խանձարուրի մէջ հասկըցուց իւր մօրն թէ բանաստեղծութեան կոչված է և թէ ժամանակ չունի տրամաբանութեան երթալու : Երբ մայրն օր մը ոտանաւոր օրորով մը տղան քնացնելու կաշխատէր՝ խաչիկ մէկէն ի մէկ մօրն երեսն ի վեր պօռաց թէ ոտանաւորէն վանկ մը կը պակսէր և չքնացաւ մինչև որ մայրը համոզեց զինքը թէ երգած ոտանաւորը կաղ էր :

Վեց տարեկան ըլլալուն պէս իւսկիւտաւրու վարժարանը զրկվեցաւ ուր ինը տարի շաբունակ աշխատելով կատարեւապէս սորվեցաւ Բեթլեհէն , Սաղմուն ու Գործ արհեստը : Ջարմանալի էին այն ատենուան վարժարաններն՝ որոնց մէջ աշակերտ մը իւր գործերուն խելք չհասուցած առաքեալներու գործերուն վրայօք տեղեկութիւն կառնէր : Միսաքեան վարժարանէն ելնելուն պէս սկսաւ տուներու մէջ այցելութեամբ դասախօսութիւն ընել :

1839 ին դասաւանդութեան պաշտօնով ճեմարան մտաւ : Հոն շարունակ կը կարդար Հոմերոսն , Վիրգիլիոսն , Ովիդիոսն , Ովիտիոսըն և այն ամեն քերթողներն որոնց անուններն իր վերջանային : Առաջին անգամ հոն դրեալ յորջորջվեցաւ Միսաքեան : Ես որ հա-

սարակութեան կը խօսիմ և սուտ խօսելէ կը
վախնամ, կը յայտնեմ թէ Միսաքեան ինք
վաստկած չէ զուրկ անունը, ուրիշէ մը
ժառանգած է զայն: Յայտնի է արդէն
որ ամենէն մեծ անիրաւութիւնները ժառան-
գական խնդիրներու մէջ կը գործըլին: Հան-
ճարն ոչ ազգութիւն ունի և ոչ կրօնք և իր-
րեւ ոսկի իւր արժէքը կը գտնէ ամեն տեղ:
Հանճարի ծնունդ եղող բանաստեղծութիւն
մը լաւ ընդունելութիւն կը գտնէ Անգղիայէն
որչափ ալ անոր հեղինակն Մլաւ ըլլայ: Իսկ
մենք հանճարահանդէսի մը մէջ ի տես աշ-
խարհի դնելու համար քանի՞ քերթուած ու-
նինք: Մենք դժբախդաբար ոսկի կանուա-
նենք ինչ որ պղինձ է և որ սակայն ոսկիի պէս
կը հնչէ ժողովրդեան ականջներուն: Իմ կար-
ծիքովս բանաստեղծութիւն մը, ոտանաւոր
կամ արձակ, կամ ընտիր ըլլալու է և կամ
բնաւ ըլլալու չէ: Կը ճանաչեմ երիտասարդ-
ներ որ ինքզինքնին բանաստեղծ կանուանեն
և յանգ մը գտնելու համար իրենց գրածն
հազար անգամ կը սրբագրեն, նորէն կը գը-
րեն, կը գծեն, յանգի մը համար հարիւր
թերթ թուղթ կը պատառեն և երբ յաջողին
իրենց վնասածը գտնել և տողին վերջը տե-
ղաւորել՝ կը տեսնես որ այդ ոտանաւորով ցա-
մաքի վրայ նաւարկութիւն կ'ընեն և ծովու
վրայ ձիարշաւ: Երբ մարդ մը գովել ուզեն և
գիպուածն առաջի բառն դնէ տողին վերջը,

կսկսին մտմտալ և տարի մը խորհելէն վերջը
յիշեալ առաքինի մարդը գինեատունէ գինե-
տուն կը պտըտցունեն և մեծ առաքինի գի-
նեմը մը ներկայացնելու որոշում կուտան:
Ինչո՞ւ: Վասն զի ոտանաւորն նոյնպանգ ընե-
լու համար առաջի մը գինէն աւելի թնշ բան
կրնայ յարմարիլ: Բաց մարդը կեանքին մէջ
գինի դրած չէ բերանը, որո՞ւ հոգ, առանց
զրպարտելու ոտանաւոր գրելը գիւրին բա՞ն
է: Իսկ վայ ան մարդերուն որոնց վրայ գըր-
ված ոտանաւորներուն մէջ վանկ մը կը պակ-
սի, զորն առանց հրաւերի կողայ այդ պա-
կաւոր կը լեցունէ: Այսչափ չէ, սպանութեան
ալ կը գիմեն. բառերն իրենց ձեռներուն մէջ
այնքան արժէք ունին որչափ լաթի մը կտոր
դերձակներուն քով. գլխէն, մէջքէն կամ
պոչէն կը կտրեն զանոնք. մեր բեղուն բա-
ռերն անկարելի է ճանաչել անոնց ոտանա-
ւորներուն մէջ. աւելը «եւ ի կը փոխվի» Նուէրը
երբ ոտանաւորի մէջ ներկայանալ ուղէ գը-
լուխը կը բանայ և «եւ կը մտնէ հոն» Աւելին
կայ. երբ արեւուն ծագումը ծանուցանել ու-
զեն ասոնք՝ ամենը մէկէն վարդամասն Սը-
շալոյսին կը գիմեն. որո՞ւ երթայ խեղճը, հա-
զար մատ ալ ունենար՝ չէր կրնար ամենը գոհ
ընել: Փռնիկ, Լաւն, Երեւ, Բոգոբոգոն, Եսեւի,
մանաւանդ Կապի իրարու ձեռներէ կը յա-
փշտակվին և կերթան մտնել ամեն ոտանա-
ւորներու մէջ: Երբ բանաստեղծութեան գիրք

մը կարդալ ուղեւ՝ կը տեսնես որ թուղթերն
իրենք իրենցմէ կը դառնան , վասն զի իւրա-
քանիւր էջին մէջ լեզու-ը կը փչէ . չմոռնանք
ըսել որ եթէ առանց հովանոցի զանոնք կար-
դալու ելնես՝ եղիպտացի մը կը դառնաս ,
այնչափ կերիս աբէ-էն որ իւր ճառագայթ-
ներն միշտ արձակած է հոն : Փառք տուր
Աստուծոյ եթէ հոն փչած լեզուն մանլով չհի-
ւանդանաս : Դեռ քանի մը շաբաթ առաջ
մէկը Մասիսի մէջ ջրհեղձ մը նկարագրած էր ,
որուն մէջ մազ էր մնացեր որ Նոյ նահապետն
ալ խղզվէր . Աստուած իսկ ջուրերուն մէջ
պիտի մնար եթէ առաջուց չփախչէր : Երբ
քննադատ մ'ելաւ և դիտողութիւն ըրաւ սա
պատասխանն առաւ թէ՝ Միթէ ամենակարողն
Աստուած կարող չէ ինքզինքն ազատել : Եթէ
Պարնասայ տնօրէնութիւնը երբեմն տպագրա-
կան Տեսչութեան անդամ Պարնասեանի յանձ-
նրված ըլլար՝ այդ քերթողները կը պատժը-
վէին : Ապողոնն այսչափ ստորնացուցած ըլ-
լալուն համար : Ես որ նախապատիւ կը հա-
մարիմ ոսկի չունիմ ըսելը քան կտոր մը պը-
ղինձն իրեւ ազգային ոսկի ներկայացնելն և
ծաղու նշանակ ըլլալն . ես որ վերջապէս չեմ
կարող պղինձն ոսկի անուանել , ինչպէս յան-
դըգնիմ այսօր Միսաքեանը Պուէտ յորջորջել ,
մանաւանդ թէ ասպարէզի վրայ ոտանաւոր
մը միայն ունի որ աւելի անօթութենէ ներ-
շնչըված է քան թէ մուսաներ :

Այսպէս Միսաքեան դրական ասպարէզին
վրայ հարստահարիչ Գիւրտի մը պէս ուրիշ
ներու ստացուածքն յսփշտակելով իբրեւ մի
սագ Պուէտի փետուրներով զարդարվելն
վերջը ճեմարանի աշակերտներուն դատ տալու
տեղ սկսաւ ապտակ տալ : Բնաւ որութիւն ու-
նէր ճաչէն առաջ տղայ մը ծեծել ամեն օր .
և ամեն անգամ որ Տնտեսը վարէն Բաշ Լու-
ճապիւրի ձայնն առնէր Միսաքեանի կերպարը պար-
բայեցէ կըսէր :

Ճեմարանի գոյվելէն քանի մը տարի ետքը
քանի մը աղայ տուին իրեն , ոչ թէ զանոնք
ծեծելու այլ հետը փարիզ տանելու և դպրոց
դնելու համար : Միսաքեան առաւ զանոնք ,
փարիզ տարաւ և տեղաւորեց . ինքն ալ սեն-
եակի մը մէջ քաչվելով սկսաւ տընիլ :

1860ին խնդիր ծագեցաւ ազգին մէջ թէ
երուսաղէմայ Պատրիարքն ներսէն ընտրվելու
է թէ դուրսէն : Միսաքեան որ սենեակէն
դուրս ելած չունէր՝ բնականաբար դուրսին
վրայ գաղափար չէր կրնար ունենալ . ուստի
երուսաղէմայ Պատրիարքութեան խնդիրն իւր
սենեակին տեսակէտով ըմբռնելով՝ կարծիք
յայտնեց թէ ներսէն ընտրվելու է :

Նոյն թուականին էր որ Միրիքէլամի խըն-
դիր մը ելաւ . բողոքականի մը Հայերու գե-
րեղմանատան մէջ թաղվելու խնդիրը : Յիշեալ
բողոքականին մարմինը Պալըզլըյի գերեզմա-
նատունէն հանվելով բողոքականներու յա-

տուկ գերեզմանի մը մէջ թաղվելէն երկու
ամիս ետքը Միսաքեան փարիզէն կարծիք
յայտնեց թէ՝ այդ մարդը Հայ գերեզմանա-
տան մէջ մտնելու իրաւունք չունի թէ գե-
րեզմանատունը եկեղեցի մ'է։ Այն ատեն մեծ
համբաւ հանեց այդ յօդուածն՝ որ համոզե-
լու նպատակու գրված էր անշուշտ և որուն
մէջ ներկայ էր նաեւ զուարճախօտութիւնը զոր
անխտիր ամեն գրութիւններուն մէջ կը գոր-
ծածէ այս գրադէտն . . . թերեւս դամբա-
նականներուն մէջ ալ, իսկ երբ այս տարի
Ամեն Ներսէս Պատրիարքն բողոքականի մը
մարմինն վանայ մէջ թաղել տալով անոր գե-
րեզմանն արձանով մը պատուեց, անշուշտ
լուեւայն հասկցուց մեզի որ մենք ալ նոյն
պատիւն ընենք Միսաքեանի այն յօդուածին։

Ազգին մէջ մեծ անուն հանելու փառա-
սիրութեամբ արբելիւ ուղեց Միսաքեան Մու-
հմէդ անունով հանդէս մը հրատարակել փա-
րիզէն։ Նախ յայտարարութիւն մը հանեց որ
ուրիշ բան չէր եթէ ոչ ընտրված բառերու
փոխ մը։ Այս յայտարարութեամբ կը ծա-
նուցանէր որ հանդէս մը պիտի հրատարակէր
և իւր ընթերցողներուն լուսանկարութեան
արուեստն պիտի ուսուցանէր։ Հասարակու-
թիւնն, որ Միսաքեանէ լուսանկարութեան
տեղ ուրիշ բան մը սորվիլ կը կարծէր, հարկ
եղած ընդունելութիւնն ղլացաւ անոր և հե-
տեւապէս ծաղիկները ձորի մէջ նետվեցան

Թաւամեցան։ Բայց Միսաքեան չվհատեցաւ,
լուսանկարութեան արուեստն առաջ տարաւ
որչափ որ կը ներքէր իւր սենեակն որու վերի
յարկը կը բնակէին աստղերը։ Իրեն այցելու-
թիւն ընող ամեն հիւրերուն օձիքէն կը քա-
շէր, աթոռի մը վրայ կը բաղմեցունէր և ա-
նոնք պատկերը կը հանէր։

Այն ատեններն էր որ Հինձքի եղեռնա-
գործութիւնը տեղի ունեցաւ։ Մուհմէդ
և Մուհմէդ օւսթգնութեամբ կարճակէին իրենց
նեանին Մէճմուայի դէմ որ եղեռնագործ-
ներն կը պաշտպանէր։ Միսաքեան ինքիւնքը
վերադարձած կարծեց երբ տեսաւ որ ասոնց
իրմէ հրաման առնելու ազգային լրագիրներն
արդարութիւնը կը պաշտպանէին. ուստի փա-
րիզէն պատգամ արտասց թէ լուեն ազգային
լրագիրները և թէ ինքը պաշտպան պիտի
կանգնի այդ դատին։ Մեղու յանդգնեցաւ
ծաղրել Միսաքեանի այս հրամանն և հետեւ-
եալ օրհնութեան կոնդակն ընդունեց իւր
վարժապետէն.

« Եթէ Մեղուի պէս ուրիշ աշակերտներ
ալ ունինք կը փափաքինք որ անոնք Կիւրե-
ղէի առջիններուն և կամ Բեթղէմի զա-
ւակներուն հետ մէկտեղ ծնած ըլլային »

Այս կոնդակն, ինչպէս յայտնի է, կը
փափաքէր որ Մեղուն և իր նմանները գեա-
նին տակն անցնէին։

Այս աղօթքն ընելէն ետքը ասոնց ինքեւ

խառնութեամբ սկսաւ Մէծմուսայի դէմ պաշտպանել ազգային լրագիրներն որոնք բնաւ պէտք չունէին իւր պաշտպանութեան : Յիշեալ գրութիւններն հոգեւորական տիտղոսով տեսողի մը մէջ ամփոփւած են , և որոնք բարձրաձայն կողադակեն թէ Միսաքեան լոկ իստեան զբաղմունքն որ ասդիէն անդիէն խօսքեր հաւաքելով զանոնք կը սանտրէ : կը կոկէ , անուշարոյր իւղերով կօծէ և հրապարակ կը հանէ , և երկու տողով հասկընալի բան մը իւր գրիչին տակ երկու էջի մէջ անհասկնալի կըլլայ , և երբ վարտավիրայ մը կը տեսնեմ որ անմիտ երիտասարդի մը գլուխը բռնած ժամերով անոր վրայ կը խաղայ՝ կըսեմ . Միսաքեանը յօդուած է իսկ երբ այն երիտասարդին հետ խօսեմ և գլխուն արտաքին զարդն և ներքին ունայնութիւնը տեսնեմ , կարելի չէ որ չյիշեմ Միսաքեանի գրած յօդուածները :

1870ին որոշեց այս մարդը Պօլիս գալ : Ինչ նպատակաւ , Ահա իւր ծրագիրը .

«Ա. Իշ մը առնել և երբեմն երբեմն վրան հանելով Ալէմ Տաղի երթալ .

Բ. Իսկիւտարու մէջ ծովահայտնաց տուն մը ուղել ազգէն .

Գ. Իրեն և իր իշուն ամսական մը պահանջել ազգէն .

Դ. Իր գործերը հրատարակելու համար քանի մը հարուստներէն գրամ հաւաքել .

Ե. Լրագիրներու մէջ յօդուած գրել եթէ ազգն երթայ իւր ոտները համբուրէ .

Չ. Ուղած մարդերուն հայհոյելու արտօնութիւն պահանջել քաղաքավարութենէ :

Այս ծրագիրը ծոցը դնելով ճանբայ ելաւ Փարիզէն և տամսօրեայ ճանբորդութենէ ետքը Պօլիս գալով Ղալաթիոյ եկեղեցին իջաւ և նոյն երեկոյ հիւրընկալվեցաւ իւր մէկ բարեկամէն որուն վրայ ետքէն կատաղաբար յարձակեցաւ : Ազգային մօմուլը սիրալիր ընդունելութեամբ բարեւեց այս Պուէտին դալուստը , ողջամիտներն ուրախացան որ հանճարեղ գրիչ մը կարդ ու կանոն պիտի դնէր ազգային գրական ասպարէզին որ ասկէ տասն տարի առաջ ալ հիմակուրնէ մեծ տարբերութիւն չունէր : Բայց ինչ օգուտ ունի սիրալիր ընդունելութիւնը մարդու մը որ էշ մը կ'ուզէ : Սիրալիր ընդունելութեան վրայ չէր կրնար նստիլ և ոչ ալ անով Ալէմ Տաղի երթալ :

1872ին հարիւր ոսկույ հանդանակութիւն մը եղաւ և գումարն իրեն տրվեցաւ որպէս զի խաւարի մէջ մնացած հանճարն ի լոյս հանէ : Միսաքեան տուաւ յիշեալ գումարն որուն փոխարէն հոգեւորականներն մը կարդացուց մեզի փունջին դէմ Մատիսի բացած դատին առթիւ , Հոմերոսի հոգեւորականներն աւելի անյարմար տեղ չէր կրնար գտնել : Եթէ Միսաքեանին նպատակը փաստաբանել և համազել էր այդ խորագիրն նպատակին դէմ էր ,

եթէ զուարճացնել էր գրութեան ձեւն իւր
խորագրին հակառակ էր : Ի՞նչ էր ուրեմն նը-
պատակը : Մենք մինչև այսօր հասկցած չենք :
Չմոռնանք յիշել որ այդ յօդուածն ուրիշ եր-
կու երեք անուններ ալ ունէր . Դժ մը պա-
կաս էր սպանիացի ըլլալու համար : Գորհաճէ-
նաւորութենէն զատ քանի մը անգամ եւս գրե-
լով փունջի մէջ վերջ տուաւ իւր յօդուած-
ներուն և մանաւանդ այն ծիծաղներուն զորս
այնքան գիւրութեամբ կը հրաւիրէր իւր գը-
րութիւններուն վրայ :

Տարի մը ետքը երեսփոխան ընտրվեցաւ
ուր մինչև այսօր կարծիք մը յայտնած չէ :

Քիչ մը ատեն դասատուութեան պաշտօն
վարեց իսկիւտարու Սէլամիէյէ յի թաղին մէջ :
Աշակերտներն պարաւոր էին ձրանսերէն Գե-
լեմաքն գրաբառի թարգմանելէն վերջը թէ
ձրանսերէնն ու Հայերէնը բերնուց սորվիլ և
Հայ Գրի տեղ բարձր ձայնով զրուցել ճաշէն
առաջ :

Հոս կը լիննայ ազգային Պուետին հրապա-
րակային կեանքը :

Մտնենք հիմայ քիչ մ'ալ իւր սենեակը որ
գիրքերով և պատկերներով լեցված է :
Եթէ Յոբնաղ մտնէր որ մը իր սենեակին ան-
շուշտ չափի վարանէր ըսելու .

« Խորին տգէտներ , իրենց սենեակն գիտ-
նական խրիսուպոսի Բեպոլեաներով կը լեցունեն .
Սրիստոտէլին կամ Պիտտակոսին մէկ պատկերն

ծախու առնելն և կամ իրենց մատենադարա-
նին մէջ Կղէանդոսի մէկ ձեռագիրն ի տես
դնելն՝ իրենց համար կատարելութեան հաս-
նիլ է : »

Մատենադարանին առջեւը նստած է ահա
Միսաքեան . եթէ իւր կատուն կոոր մը փրշ-
րանք դտնելու համար կամացուկ մը դուռը
բանայ՝ ահադողի մէջ կիսնայ որ չըլլայ թէ
եկողը մարդ ըլլայ : Քանի մը վայրկեան վերջը
մէկը ներս կը մտնէ իր սենեակէն , և ահա
Միսաքեան իսկոյն բարկութեամբ տեղէն կենէ
և կերթայ սենեակին սեմին վրայ կը նստի
ինքնիրեն մրմռալով .

« Մա մարդերու ձեռքէն բնաւ հանգըս-
տութիւն չկայ . վայրկեան մը հանգիստ չեն
թողուր որ մարդս առանձին նստի և ընելի-
քին վրայ խորհի . ազատութիւն չկայ աշխար-
հիս վրայ . կարծես բոլոր աշխարհ միացած է
զիս նեղելու համար : »

Եթէ հիւրն իրեն որպիսութիւնը հարցը-
նելու համարձակի՝ հետեւեալ պատասխանը
կուտայ .

« Ծանր հիւանդ եմ . մինչև առաւօտ ա-
չերս փակած չեմ . դուք չեկած քիչ մը աղէկ
էի , բայց երբ դուք սենեակէն ներս մտաք
հիւանդութիւնս աւելի ծանրացաւ : »

Եթէ այս պատասխանին վրայ հիւրը յան-
դըղնի հարցնել թէ ի՞նչ է հիւանդութիւնը՝
մէկէն ի մէկ կը կանգնի և հիւրին երեսը ծռու

Ժուռ նայելով այսպէս կը պատասխանէ .
« Կարծեմ խօսելու աղատութեան հետ
չխօսելու աղատութիւնն ալ յարդելու պար-
տաւոր ենք , և դուք բնաւ իրաւունք չու-
նիք զիս բռնի խօսել տալու . մանաւանդ թէ
խօսելու ժամանակ ալ չունիմ , վասն զի հի-
ւանդ եմ : Բայց գիտեմ ես , մէկը դիտմամբ
զրկեց քեզի հոս որ զիս բարկացնես , արիւնս
գլուխս ցատկէ և մեռնիմ : »

Եւ աւելն առնելով կսկսի սենեակն աւ-
լել և փոշիներու մէջ խզդել հիւրն որ դուռը
բանալուն պէս կը փախչի : Միտաբեան անմի-
ջապէս դուռը կը կղպէ և քանի մը մեծ սըն-
տուկներ կը դնէ դրան ետին որ չբացվի և
կուգայ տեղը կը նստի այնպիսի ուրախու-
թեամբ որ կարծես մեծ շահ մը ըրած է :

Կէս ժամէն դուռը կը զարնովի :

— Ով է ան , կը հարցնէ ներսէն Միտաբ-
եան :

— Ես եմ , Համբարձում . . . եան , զքեզ
տեսնել կուղէի :

— Զիս տեսնել կուղէիք . . . դուռը կըղ-
պոված է , բանալին քովս չէ , ձեր ըսելիքը
կրնաք դուրսէն ալ ըսել :

Հիւրը կը բարկանայ և առանց պատաս-
խանելու կը մեկնի : Միտաբեան կսկսի ծիծա-
ղել այդ իմաստասէրին պէս որ օր մը սենեա-
կին մէջ առանձնացած՝ խնդացած ժամանակն
երբ կը հարցունեն իրեն թէ ինչո՞ւ կը խնդաս

քովդ մէկը չկայ , կը պատասխանէ թէ ճիշդ-
անոր համար կը խնդամ որ քովս մարդ չկայ :
Բայց այս ուրախութիւնը շատ շտեւեր ,
դուռը նորէն կը զարնեն :

— Միտաբեանը հոս չէ , դուրս ելաւ , եր-
կու ամիսէն պիտի գայ , կը պօռայ ներսէն
Միտաբեան :

Երբ դուրսեան մը վրայ իւր կարծիքը
հարցվի՝ կը պատասխանէ . տղայական բաներու
վրայ կարծիք յայտնելու ժամանակ չունիմ և
դիմացինը կը սաստէ : Իսկ երբ ստիպեն զին-
քը որ քանի մը խօսք ընէ՝ կսկսի հետեւեալ
դիտողութիւններն ընել .

« Լեզուն քաջ է բայց ոճը վատ է . Պօ-
ղոս առաքեալին մէկ խօսքը սա տողին մէջ
շատ յարմար կուգար : Գրողը պիտի կրնայ
դրել , բայց հմտութիւն չունի . հմտութիւն
ունի , միտքը բացատրելու կերպը չգիտեր :
Ոճը ցամաք է , զարդարուն չէ . գրութեան
մէջ ճարտասանութեան կանոն չկայ , կապ
չկայ . ուժգնութիւն տալու համար զօրաւոր
բառեր չէ կարողացած գտնել . եթէ ասոնք
ըլլային՝ թերեւս ընդունելութիւն գտնէր :
Իրմէ : Քաւ լիցի : Ժողովրդեան ռամիկ մա-
սէն : »

Եթէ զինքը քիչ մը շողօքորթես՝ կենէ
սնտուկը կը բանայ կտոր մը թուղթ հանելով
կսկսի կարդալ իր մէկ բանաստեղծութիւնն՝
նախապէս յայտնելով թէ շատոնց ի վեր գրած

է և վրայէն դոնէ անդամ մը անցած չէ թէ-
պէտ և հազար անգամ սրբադրած է : Իւր
քերթուածը կարդացած ատեն զգուշացիր
փռնդտալէ կամ հազալէ , վասն զի իրեն թըշ-
նամանք կը համարի և թուղթը կը ծալլէ ծոցը
կը դնէ : Իսկ եթէ մինչեւ վերջը արժանանայ
կարդալու իւր ոտանաւորն՝ և առաջարկվի
իրեն որ հանդէսի մը մէջ հրատարակի այն՝
պարապ աշխատութիւն է , կըսէ , վասն զի
իմ գրածս հասկնալու կարողութիւն ունեցող
մարդ չկայ :

Փողոցն ելած ժամանակը միայն չպտը-
տիր , շատ անգամ Օտեան էֆէնտիի , Ստե-
փան փաշայի , Եուսուֆեան էֆէնտիի հետ
կը պտըտի ինչպէս նաեւ գրական ասպարէզն
ելած ատենն ալ մէկ թեւը Հոմերոսին կու-
տայ և միւսը Ուիլիոսին :

Եթէ կը փափաքիք Միսաքեանի դէմքին
վրայ ծանօթութիւն առնել յիշեցէք դէմքերն
այն մարդերուն որոնք օր մը լսելով որ Դիո-
գինէս հրապարակի վրայ մարտի , մարտի կը
պօռար անոր շուրջը խմբվեցան և հետեւեալ
պատասխանն առին .

« Ես մարդ կանչեցի դուք ինչո՞ւ եկաք : »

ՍՈՒՔԻԱՍ ՔԱԶԱՆՃԵԱՆ

Ահա ջոջ մ'ալ որու ծննդեան թուականը
մեզի մութ է : Եթէ մեր քաղած տեղեկու-
թիւններուն պէտք է հաւատք ընծայել՝ կան
ըսողներ թէ Սուքիաս ֆազանճեան ծնած է
Միջագիւղ սատանայէն երկու օր առաջ , թէ-
պէտ և կարծողներ ալ կան թէ չորս օր ետ-
քը ծնած է : Լաւ . բայց սատանայի ծննդեան
թուականը ո՞րն է : Եթէ ֆազանճեանին ծը-
ննդեան թուականը գտնաս , կըսէ Հասուն-
եան դոնէ մտքէն , սատանայինն ալ գտած
կըլլաս : Մենք , մեր սովորութեանը համե-
մատ , առանց ականջ կախելու ամեն զրոյցնե-
րու ամենէն հաւանականն ընդունելով կը
դընենք որ Հասունեանի մօրաքրոջը տղան
ծնած է , Միջագիւղ , 1820 թուականին որ
շատ կը յարմարի իւր դէմքին թէպէտեւ քիչ
կը վայլէ իր եռանդին : Եթէ Անտիօքայ ար-
քեպիսկոպոսն չուզեր ընդունիլ այս թուա-
կանն՝ ուրիշ մը տալու համար ընդդիմութիւն
չենք ըներ , բայց քանի որ դէմքին յարմա-
րեցաւ կը կարծենք որ այս թուականաւ գոհ

կըլլայ : Կը կարծենք . և կը կարծէք թէ կարծելու փաստ չունինք . չե՞նք տեսներ ամեն օր կիներ և օրիորդներ որ երբ Բէրա ելնեն իրենց գլխարկ մը առնելու՝ միշտ նախապատուութիւն կուտան այն գլխարկին որ աւելի կը վայլէ իրենց դէմքին : Թուականներու հետ ալ այնպէս վարվելու չե՞նք ինչպէս կը վարվի գեղեցիկ սեռը գլխարկներու հետ . վաթսուս տարեկան մարդու մը քառասուն տարին քիչ կուգայ . երեսուն տարեկան մը յիսունը չէ կարող տանիլ : Գոհ եմ որ մարդու մը , մանաւանդ ուսումնականի մը կուղղեմ այս խօսքերը , եթէ կնկան մը խօսէի՝ ոտակալի . վէճ մը կը ծագէր և անէծքներու ներքեւ կը ճնշուէի : Բայց թողունք այս խորհրդածութիւններն և գուշակութիւններն ու դառնանք մեր նիւթին :

Որոշ չգիտցովի թէ ինչ կեանք ունեցաւ այս մարդն՝ ծնելէն առաջ : Այսչափ միայն կաւանդեն թէ մօրն արգանդին մէջ բնաւ հանգիստ չէր մնար . եթէ օր մը աջ կողմը բնակէր՝ հետեւեալ օրը ձախ կողմ՝ անցնելու համար ճանբայ կելնէր . կարծես Պօլիսէն Հռովմ , Հռովմէն Պօլիս կերթար : Իսկ ծնելէն վերջը ունեցած վարքն ամենուն յայտնի է : Ի բնէ խիստ քաղաքավար ըլլալով և ոչ մէկ օր մը լալով ուրիշներն անհանգիստ ըրած չէ : Բարձր ձայնով կուլար դառնապէս այն օրերն՝ ուր Հասունեան այցելութեան

կերթար իւր մօրաքրոջը տղուն : Հասունեանի ներկայութենէն չէր ախորժեր . հաւանական է . բայց հաւանականագոյնը սա է որ Հասունեան երբ օրորոցին կը մօտենար և Օհնէկ , Օհնէկ ըսելով կը շոյէր Յովհաննէսն , այս է քաղանճեանի մկրտութեան անունն , գաղտնապէս կը կամթտէր մանուկն : Անոնք որ Հասունեանը մօտէն ճանաչելու դժբախտութիւնն ունին՝ պիտի հաստատեն անշուշտ թէ զըրպարտութիւն չենք ըներ :

Երբ ութը տարեկան եղաւ՝ գիւղին վարժարանը գնաց և քանի մը տարիներ մնաց հոն միշտ յառաջագեմ հանդիսանալով ամեն դասերու մէջ :

1835ին գնաց Հռովմ ուր Անտոնեաններու վանքը մտաւ ինչպէս կը մտնէ մարդ ճաշարան երբ բարեկամներէն մէկն ըսէ . եկուք խաչուհի : Հոն երեք տարի շարունակ աշխատելով՝ կատարելապէս ձեռք բերաւ Աստուածաբանութիւնը զոր շատ գործածելու առիթ չունեցաւ : Հռովմայ ուսումնարաններուն մէջ ալ քանի մը տարի կարդալէն ետքը լրացուց իւր ուսման ընթացքը որ աւելի կանոնաւոր էր քան այն ընթացքն զոր բռնած էր Հասունեանի խնդրոյն մէջ : Աշակերտութեան հրաժեշտ տալուն պէս միաբան գրվեցաւ Անտոնեան ուխտին , որուն այսօր միաբան գրվելու համար մէկը գոնէ չարաթ մը անօթի մնալու վարժըված ըլլալու է :

1842ին Բաբաղեան իդնատիոս եպիսկոպոսէն քահանայ ձեռնադրվելով Յովնան առաջնը թողուց և Մուսայի առաջնը թողուց և այսօր եթէ ետեւէն երթաս և Հայ Յովնան կոչես՝ իսկոյն ետեւը կը դառնայ : Այն թուականէն սկսաւ Հռովմ, Անտոնեաններու վանքին մէջ դաստառութիւն ընել, աբեղայներու և նորընծայներու վրայ հսկել և ժամանակ ունենալ երբեմն երբեմն Բորականտայի ներկայանալով՝ փաստաբանօրէն պաշտպանել այն դատերն որ Լիբանանու կաթողիկոսներու դէմ կըլլային : Եթէ այս պաշտօններուն վրայ հարիւր պաշտօն եւս աւելցվէր՝ սիրով պիտի ընդունէր :

1853ին եկաւ Պօլիս : Ինքզինքը ժողովրդեան սիրելի ցոյց տալու արհեստն Աստուածաբանութենէ շատ աղէկ ուսած ըլլալով՝ քիչ ատենի մէջ ժողովրդեան համակրութիւնն իրեն գրաւեց : Նիկողայոս Պատրիարքն՝ կոչեց զինքն Պատրիարքարանի ատենադպրութեան պաշտօնին՝ զոր քանի մը տարիներ վարեց միշտ Հասունեանի հետ գաղտնի միցելով՝ Պատրիարքին վերադառնալէն ետեւը պահուրտած :

1860ին երբ հիւանդ ինկաւ Կակոնեան պատրիարքն՝ Հայր Սուքիաս սկսաւ անոր պաշտօնը վարել իբրեւ խորհրդական . քանի առաջ կերթար Պատրիարքին հիւանդութիւնը այնքան կը յառաջանար նաեւ Հայր Սուքիասի փառասիրութիւնն : Իսկ երբ 1861ին

Կակոնեան վախճանեցաւ՝ ինքն ալ Պատրիարքարանէն հեռացաւ և առանձնութեան մէջ կանցունէր կեանքը :

1864ին մշտնջենաւոր արքահայր ընտրվեցաւ Անտոնեան Միաբանութեան և միանգամայն առաջնորդ Անտիօքայ վիճակին : Միաբանութեան սահմանադրութիւնը կը տրամադրէր որ արքահայրն իշխանութեան աստիճան ունենար, բայց Բագանճեանի Սահմանադրութիւնը արքեպիսկոպոսութեան աստիճան ուղեւոր յաղթանակը տարաւ և երկու հարիւր տարուան Միաբանութեան մը կանոնադրութիւնը փոխելով՝ Առաջնորդ տիտղոսով Միաբանութեան գլուխը նշուտաւ : Ձեռնադրութիւնը Լիբանան կատարուեցաւ : Արքահայրութեան աթոռին վրայ բազմելուն պէս՝ սկսաւ օրը չորս վարդապետ ձեռնադրել : Բանիբուն և ուսումնական երիտասարդները վարդապետ ձեռնադրած ժամանակը չէր մոռնար նաեւ վեղար դնել այնպիսի գլուխներու՝ որոնց վրայ նարօտն աւելի աղէկ կը վայլէր : Եթէ երիտասարդին մէկն բաւական ուսում և տարիքն առնելէն ետքը հրաժարել ուղէր կուսակրօնութեան մէջ մտնելէ՝ արքահայրն կը համոզէր զինքն և Խալիֆ մը կանցունէր գլուխը : Վարդապետ ձեռնադրելու մէջ հաճոյք կղզար և եթէ օր մը վարդապետ չձեռնադրէր՝ նոյն օրը տխուր կանցունէր և երեկոյեան դէմ չորս կողմ մարդ

կը զրկէր որ վարդապետացու մը գտնեն բերեն իրեն :

1865ին Կ. Պօլիս վերադարձաւ Ժօնայի ատենները : Թէպէտ և Հասունեանի հետ բանակցելու կուգար Կ. Պօլսոյ և Լիբանանու ատեններուն միաւորութեանը համար , բայց Հասունեան երբ տեսաւ զինքն՝ մտքէն ըսաւ . Ժօնան հերիքէր , Հայ Սոսնիստ ալ եկա :

1866ին Գրիգոր Պետրոս եօթներորդի մահն դադրեցուց այդ բանակցութիւններն . վասն զի Հասունեան կաթողիկոսութիւնը ձեռք ձգելու զբաղած ըլլալով՝ ժամանակ չունէր մտիկ ընել Քաղանճեանը՝ որ այն ատենները , չգիտենք ինչ պատճառաւ , մտերմութիւն հաստատած էր Հասունեանի հետ : Քաղանճեան բնաւ չընդդիմացաւ Հասունեանի կաթողիկոսութեան և Սեպտեմբերի մէջ Լիբանան կատարված ընտրութեան ժողովոյն ներկայ չգտնւիլեցաւ . քուն քաշեց այնպիսի ժամուն ուր տքնութիւն պէտք էր եթէ կը փափաքէր որ ժողովուրդն իւր բերնէն ելած խօսքերուն հաւատք ընծայէր :

1867ին Հասուն Հռովմ գնաց ուր գաղտնի խմբագրվեցաւ Էփէմիոս : Երբ Յուլիսին Պօլիս վերադարձաւ Հասուն՝ Քաղանճեանն ալ իւր եկեղեցական զգեստներն եկեղեցին զրկեց որ հետեւեալ օրը ներկայ գտնւի Օրհնութեան : Հասունեան ետ դարձուց Քաղանճեանի պիտան : Ժողովուրդն սկսաւ իրարու ըսել .

— Մըւրաին բաղնիքը տեղ մնացած չըլլալով Քաղանճեանի պիտան ետ զրկվեցաւ :

Իրաւ շատ մարդ կար բաղնիքի մէջ : Եզոբոսի հարցնելու է :

Հասունեանէ ամբաստանված ըլլալով 1868 ին կանչվեցաւ Հռովմ ուր գնաց և քանի մը շաբթուան մէջ արդարացաւ և նորէն Կ. Պօլիս դարձաւ : Դիտողութեան արժանի է որ այսչափ ճանբորդութեան մէջ Լիբանանը բնաւ միտքը չբերաւ :

1869 ին Եպիսկոպոսներու ժողով մ'եղաւ որուն մէջ ի նպատակ ազգային իրաւունքներու և շահերու խօսեցաւ . իսկ երբ վատիկանու սինհոդին ներկայացաւ՝ Ռէվէրսուրուսին ընթերցումէն անմիջապէս ետքը ոտք ելնելով գլուխը բացաւ և խոստովանեցաւ թէ Ռէվէրսուրուսն ազգային շահերուն շատ համաձայն էր , թէ ատով ազգային իրաւունքներն կը պաշտպանվէին թէ այդ թուղթը Հռովմէական Հայերու համար նոր դարագլուխ մը կը բանար : Այս լուրը հետեւեալ օրը կայծակի արագութեամբ կը հասնի Կ. Պօլիս . Հակահասունեաններուն գլխաւորներն իրար կանցնին և չեն գիտեր ինչ բանի ընծայել Քաղանճեանին կարծիքներուն կրած այս փոփոխութիւնը :

Քաղանճեան ազգին շահերէն աւելի վանքին շահերուն պաշտպան կանգնելու նպատակաւ էր անշուշտ որ Ռէվէրսուրուսին այն-

չափի գովեստներ կարդաց . այդ գովեստներով կարծեց թէ պիտի կրնայ բրօքականտայի ազդեցութենէն ազատել վանքն . իսկ երբ 1870ին տեսաւ որ Ռէվէրսուրուսն համբուրելէ ետքն ալ կը հրաւիրվի վանքին կանոնադրութիւնը բրօքականտային ներկայացնել և անոր տուած հրահանգներուն համեմատ շարժիլ՝ բանտարկելովելու վախով անմիջապէս կանգուն մը կանաչ լաթ առաւ և վրան մահիկ ու աստղ մը կարելով վանքին դրան վրայ պարզելուն պէս ելաւ Պօլիս եկաւ :

Կ. Պօլիս մտնելուն պէս Հակահասունեան խնդիրը զօրացուց : Վատիկանու ժողովէն փախուցած երեք ծեր եպիսկոպոսներէն մին կաթողիկոս ձեռնադրել տուաւ , ինքզինքն ալ աթոռակալ անուանեց և բռնեց ազգային իշխանութեան սանձերն զորս ուզած ատեն կը քաշէր և ուզած ատեն թող կուտար : Աթոռակալութիւն , պատրիարքութիւն , կաթողիկոսութիւն , ամեն բան ինքն կը տնօրինէր և չէր վարաներ մեծ պատրաստութիւններ տեսնել կաթողիկոսական յաջորդութեան համար : Ազդեցութիւնը մեծ ըլլալուն պատճառաւ՝ մեծ ծախքերու կարօտ էր . — յայտնի է որ պղտիկ ծախքով մեծ ազդեցութիւն չըլլար — ուստի սկսած էր ամեն օր Միաբանութեան դիմել և ստակ խնդրել կամ առանց խնդրելու ստանել : Միաբանութիւնն անոր մեծ ազդեցութենէն օգուտ քաղել չուզելով

հրաժարեցուց զինքն հաշտութեան արբանայութենէն ըսելով .

— Պղտիկ ազդեցութիւն ունեցող արբանայը մը մեր գործին աւելի աղէկ կուգայ :

Թէպէտեւ ազգային գործերէ քաշված կերեւի բայց ամեն թել իւր ձեռներուն մէջն է : Հասունեան մեծ կարեւորութիւն կուտայ իրեն և այս վերջին տարիներս քանի մը անգամ փորձեց , բարձր աշխարհականներու ձեռամբ , զինքը վաստակել . բայց Քաղանձեան չմօտեցաւ , վասն զի վհատած չէ և դեռ կաշխատի Հասունեանը տապալել և իրեն յաջորդել . և եթէ օր մը յաջողի իւր նպատակին հասնիլ ազգը սարկաւազ չպիտի տեսնէ , ամենը վարդապետ . վարդապետ չպիտի տեսնէ , բոլորը եպիսկոպոս և հատիկ հատիկ չէ այլ տասնեակներով :

Պէտք է գիտնալ որ Քաղանձեան , որչափ ալ առանձնացած ըլլայ , շատացած չէ այն բարութիւններով՝ զորս ըրած է ազգին , այլ խոստացած է աւելի մեծ գործերով իւր անունն անմահացնել՝ եթէ յաջողի ձեռք անցունել չորս միլիոն անգղիական ոսկին զորս պիտի ընդունի Հնդկաստանէն : Հարիւր քառասուն տարուան ժառանգական խնդիր մ'է սա՛ որուն հոգի տուած են վանքին մէջ գլխաւորված հին նամակները : Անցեալ տարի Անգղիոյ դեսպանատան մէջ կազմոված քննիչ մասնաժողովն՝ Հնդկաստանի կառավարութեան

տեղեկագիր մը զրկեց որուն մէջ ֆազանճեանի փաստերը զօրաւոր նկատված են : Ամեն շաբաթ թղթատուն կը վազէ որպէս զի նամակն և չորս միլիոն ոսկիի փոխանակագիրն ընդունի և ամեն շաբաթ ունայն ետ կը դառնայ : Ֆազանճեան Հասունեանի ձեռքէն յափըշտակած է այս գործն, սկզբնապատճառ այն հակառակութեան որ կը տիրէ մինչև այսօր երկուքին մէջ : Մենք խեղճերս երբեմն այնպէս կը հաւատանք որ այն կրօնաւորներն որ Հասունեանի հակառակ են՝ ազգին իրաւունքները պաշտպանելու ազգասիրութենէ առաջնորդված են . բայց երբ գործին քիչ մը խորը քննենք՝ կը տեսնենք որ մէջէն կամ ազգաբաղի խնդիր կենէ կամ ժառանգութեան դատ և կամ այնպիսի խնդիր մը որ ուղղակի իրենց քսակին հետ վերաբերութիւն ունի և ազգին շահերուն հետ բնաւ գործ չունի : Այսպիսի անձերուն եթէ մէկ անիրաւութիւնը տեսնես և իրենց ըսես՝ չե՛ք արդար պաշտպանած կըլլաս . իսկ եթէ հաշիւ հարցնելու ըլլաս՝ իբրեւ Հռովմայ գործիք կամբաստանվիս : Որո՞ւ պիտի հասկցունես իրաւունքներդ փութանք յայտնել որ եթէ Հայր ֆազանճեան այդ գումարն ընդունի՝ անոր համար ըրած ծախքերն և նուէրներն, այսինքն երկու միլիոնը, իրեն աշխատութեան վարձք հանելով՝ քնացածը հետեւեալ կերպով ազգին պիտի նուիրէ .

« Ա. վարժարան մը պիտի կանգնէ բոլորովին ազատ կղերական ազդեցութեանէ :

Բ. Աղջիկներու համար ալ վարժարան մը պիտի բանայ նոյնպէս ազատ մայրապետներու ազդեցութեանէ :

Գ. Ասոնց պիտի յատկացնէ այնպիսի կաւուածներ որոնց մէջ քարէն ու կիրէն զատ նիւթ չպիտի գտնուի որպէս զի ոչ կրակէն վախնան և ոչ ջուրէն :

Դ. Պատրիարքարանին հաստատ եկամուտ մը պիտի կապէ և ժողովուրդն ազատ պիտի ըլլայ տուրք վճարելէ :

Ե. Բաւական գումար պիտի նուիրէ ազգին՝ եթէ ան ալ հաճի զինքը կաթողիկոս — Պատրիարք ընտրելու : »

Իսկ եթէ չկարենայ այդ գումարն առնել դարձեալ ետ չպիտի կենայ ազգին համար աշխատել և պիտի գործադրէ այն դիտաւորութիւններն զորս մտքին մէջ ունի և որք են .

« Ա. Տասնական դահեկան առնել այն ամեն անձերէն որ եկեղեցի չեն երթար — այս տուրքով տարին մէկ միլիոն ոսկի գոյացնել կը յուսայ — :

Բ. Շտրաթք մէկ դահեկան տուրք սահմանել տաճկերէն խօսողներուն :

Գ. Ամիսը մէծիտիէ մը աուգանք առնել Հասունեանի հետ խօսողներէն :

Դ. Մէկ ոսկի պահանջել այն ամեն անձե-

րէն որոնք կը յանդգնին կասկած յայտնել իր ազգասիրութեանը :

Ե. Իրաւունքէ զրկել այն ամեն կրօնականներն որ եկեղեցական արարողութեան աւտեն կը հաղան :

Զ. Ասոնցմէ գոյացած հասոյթէն իւր աշխատութեան վարձքն հանել և մնացածը առատաձեռնութեամբ ազգին նուիրել :

Եթէ այս ճանբով ալ չյաջողի՝ պիտի դիմէ այն հնարքներուն զորս ազգասիրութիւնը կը ներշնչէ իրեն :

Եկեղեցական արարողութիւններուն մէջ այնչափ խիստ է որչափ մեղմ է Հասունեան : Կը փափաքի որ Հայ Բեր առ նուազն մէկ ժամուան մէջ լմնայ որպէս զի շուտ կարգացվելով բառ դուրս չմնայ : Ոչ թէ բառայլ եթէ գիր մը պակաս հնչվի՝ կրակ կը թափէ զայն կարգացողին գլխուն . եթէ կէտ մը աննշան կերպով անցնի՝ նստած տեղէն կսկսի դիտողութիւններ ընել : Օր մը Ոսկերեքանի եկեղեցին դացած էի և դիպուածն անանկ բերած էր որ իւր ետեւը կայնիմ : Եպիսկոպոսին մէկն սկսաւ Հայ Բեր որուն կէտադրութիւնը քաղանճեանն ստանձնեց սա պէս .

- Հայր մեր որ յերկինս ես :
- Կէտ :
- Սուրբ եղիցի անուն քո :
- Վերջակէտ :

— Եկեացէ արքայութիւն քո :

— Կէտ :

— Եղիցին կամք քո որպէս յերկինս և յերկրի :

— Վերջակէտ :

— Զհաց մեր հանապազորդ տուր մեզ այսօր :

— Վերջակէտ :

— Եւ թող մեզ զպարտիս մեր :

— Ստորակէտ :

— Որպէս և մեք թողումք մերոց պարտապանայ :

— Վերջակէտ :

— Եւ մի :

— Շեշտ Բին վրայ :

— Տանիր զմեզ 'ի :

— Ինիին կունակը մականկէտ կայ :

— Փորձութիւն :

— Միջակէտ :

— Այլ փրկեա զմեզ 'ի չարէ :

— Վերջակէտ : (Մէկուսի) Հասունեանէ :

— Զի քո է արքայութիւն և զօրութիւն և փառք յաւիտեանս :

— Միջակէտ :

— Ամէն :

— Վերջակէտ :

Հասունեանի հակառակ ըլլալով համար այսպէս կը վարվի եկեղեցական արարողութիւններուն մէջ . թողլով ժամանակին պա-

տասխանեւ այս հարցման՝ մենք միայն կըսենք թէ ինքը մարդ չահելու արհեստին մէջ այնքան վարպետ է որ միտքը չէ կարող երեւակայել. եթէ Բուրու տեղ Կոնգոյէնք՝ Ռօշիլտ մը կունենայինք ազգին մէջ: Գիտէ ինք որ ժողովրդեան մէջ կայ մաս մը որ Բուրու աւելի փութով կորսացվի քան թէ բաւերով. չանգիտեր նաև թէ ուրիշ մաս մ'ալ կայ որուն Բուրու ալ ազգէն շատ է և վերջինս ալ գոյն երանա: Ասոնք գիտնալով իւրաքանչիւրին մտային կարողութեանը համեմատ կը շարժի, թէպէտև եկեղեցիէն դուրս իւրաքանչիւրին ճաշակն ալ գոհացնել չմոռնար: Օրինակի համար, երբ զաւելտական լրագրի մը խմբագրի մը հետ խօսակցի՝ կարծիք կը յայտնէ թէ երգիծանութիւնն մեծ օգուտներ կընծայէ ազգին, թէ շատ մը մոլութիւններ և զեղծումներ անով միայն կընան անհետանալ, իսկ երբ գտնվի այնպիսի մարդու մը քով որուն մէկ գործն հեղինակած է՝ կըսէ կըսի նկարագրել այն փաստներն, զորս հասուցած է ազգին գիտուն հեղինակութիւնը. վահ, կըսէ լալով, միթէ զաւելտական թերթերը չեն որ մեր Ռուբինեան թագաւորութիւնը կործանեցին: Բայց աս չէ իւր տիրող նկարագիրն. զինքը լաւ ճանաչելու համար հարկ է գիտնալ թէ Քաղանճեան այն մարդն է որուն գլուխը եթէ աշխարհիս բոլոր դափնինքը թափես՝ այս ազգը ապերախտ է, կը-

սէ, բարութիւն չճանաչեր: Եթէ լուացվելու համար բաղանիք մտնէ՝ կը փափաքի որ բաղնիքի մէջ գտնված բոլոր մարդերն իրեն թելը մտնեն և այնպէս տանին ներս բնաւ չը խորհելով որ երկու թելը քառասուն հոգի չկրնար բռնել: Եթէ մըկ մը ճղմէ՝ ինչեւկանի մէջ՝ տեղ կը փնտռէ որ դիւցազներուն մէջ երթայ նստի: Գնա այցելութիւն մը տուր իրեն, թղթագրամով խահուէ եփել կուտայ: Ճշմարտութիւնը վերաւորել է չսոստովանիլը թէ Քաղանճեան ազգը կը սիրէ, բայց արդարութիւնն սպաննել է յայտնելը թէ փառքն աւելի կը սիրէ. և եթէ օր մը ազգին ու փառքին շահերը զինքը տեղ մը հրաւրելու ըլլան՝ վերջնոյն հրաւերը կընդունի և առաջնոյն կը պատասխանէ թէ վաղը պիտի գայ:

Քաղաքաւար անձ մ'է և հետն անգամ մը տեսակցիլը բաւական է անոր իմաստուն խօսքերէն և քաղաքաւար վարմունքէն յաւիրջաւկվելու համար: Բայց ի մէկ երկու ամիրաներէն՝ ամենն ալ կը սիրէ զինքը բայց միշտ վախնալով անոր փառասիրութենէն զոր անցընելու համար շատ մը բժիշկներ բաւական դեղեր առաջարկեցին, բայց ինքը մերժեց, յայտնելով որ եթէ այդ հիւանդութենէն բժշկվի՝ չկրնար ապրիլ: Ճշմարիտ է, փառասիրութիւնը այնպիսի հիւանդութիւն մ'է որուն ենթակայ եղողին հաճոյք կը պատճառէ

և զնասն ուրիշներու կուտայ . մի կուգէ հա-
ճոյքէ զրկվիլ :

Հայր Սուքիաս կարմիր այտերով և ճեր-
մակ մօրուքով պատկառելի մարդ մ'է : Եթէ
առաջարկէ մէկուն որ երթայ ինքզինքը ծովը
նետէ՝ այդ անձը կը քաշվի անոր առաջարկու-
թիւնն մերժելու և եթէ ծովը չնետվի՝ մէյ
մ'ալ անոր երեւնալու կամչնայ : Իւր դէմքին
վրայ զաղափար մը տալու համար պարտաւոր
ենք յիշել դէմքն այն մարդուն որ աթոռի մը
վրայ նստելու պատրաստված ժամանակը ու-
շագործութիւն չընելով որ սատանային մէկը ա-
թոռը ետեւէն քաշած է՝ կռնակի վրայ կիսնայ :

ՎԱՀԱՆ ՊԱՐՏԻԶԱԿՑԻ

1850 ին Պարտիզակ ծնած է Վահան
վարդապետ , երեսփոխան , թատրերգակ , ա-
ռակախօս , այցելու եւ պատուիրակ բարձր
Հայաստանի : Այնչափ բարի զաւակ մ'էր որ
իր ծննդեանէն երկու ամիս առաջ հայրը մե-
ռաւ , իւր տղուն երեսը չտեսնելու համար .
երկու ամիս ետքն ալ մայրը հոգին փչեց ,
իւր զաւակին երեսը տեսած ըլլալուն համար :

Կնքահայրն , որ այսօրուան բոլոր կնքա-
հայրներու պէս իւր սանին երկու անուն դը-
նելու մոլութիւնն ունէր , Լեւն Կոյէ անուա-
նեց զայն որ ըսել է Խեռ Կարապետ : Եւ ար-
դարեւ սանն իւր առաջին անուանը հաւատա-
րիմ մնալու համար բան մը չխնայեց . վեց
տարեկան էր երբ թուշուներ , հաւեր , սա-
գեր ու բադեր կը զարնէր նետով . երբեմն
ալ ամբողջ օրերը խաղալով կանցունէր շու-
ներու հետ որոնց աչերը կը հանէր :

Թաղական Խորհրդոյ որոշմամբ 1858 ին
Փրկիչ կը զրկվի Կարապետ , բայց հոն ալ խե-
ղօք չնստիր . դասերը սորվելու տեղ ճանճ
որսալու արհեստը կը մշակէր : Կառավարիչն՝

անկարող այս աշակերտն ի կարգ բերելու, անառականոց կը դնէ զայն որպէս զի հոն սորվի իւր չգիտցած անառակութիւնները: Երկար ատեն չկրնար մնալ այս յարկին մէջ, վասն զի 1862 թուականին երբ Փրկիչը բարեկարգելու համար բոլոր աշակերտները կը վճնտվին յիշեալ վարժարանէն, Կարապետ ալ Պարտիզակ կը դառնայ:

Պարտիզակ դառնալուն պէս Կարապետ կուղէ թաղականներէն վրէժ լուծել. ուստի կսկսի անոնց եզներուն, էշերուն եւ դոմէշներուն պոչը կտրել: Թաղական Խորհուրդը կը անօրինէ որ այս տղան նորէն Փրկիչ զըրկովի եւ Կարապետ 1863 ին վերստին Փրկիչ կը մտնէ: Մէկ ու կէս տարի կը մնայ հոն եւ ամեն ուսումէ ու գիտութենէ մէկ երկու տրամ բան առնելով 1865 ին Կոնստանտնուպոլիս Կարապետ 1866 ին վերստին Պոլիս կը դառնայ եւ պայտաւլաճառի մը քով աշակերտ կըլլայ:

Այն թուականին պայտաւլաճառները կոչակարներէն շատ աւելի դրամ կը վաստակէին. վասն զի գրամական ներդրութիւնն այն ատենները խիստ զգալի չըլլալով ձիերն ու էշերն հիմակուան պէս երկու ժամ չէին խորհեր թէ ուր կ'ոխելու են որպէս զի իրենց կոչիկները

չհիննան եւ, հետեւապէս, չստիպվին բոկոտն քաշելու: Կարապետ կարծելով թէ այս ասպարէզին մէջ կրնայ մեծ մարդ ըլլալ ինքը, զինքն իւր տիրոջը սիրելի ընելու համար բոլոր աշխոյժն ի գործ կը դնէր. Շատ ապրանք ծախելու համար ունեցած եռանդն զինքը ծայրայեղութեան կը մղէր. երբ կը տեսնէր այնպիսի մարդեր որոնք գիպուածով հարստանալով, դիպուածին արդիւնքն իրենց խելքին կընծայէին, կը կանչէր զիրենք ըսելով. «Հրամայեցէք, աղէկ կոչիկներ ունիմ ձեզի համար. . . Պարտիզակէն եկած. . . »

Սակայն այսչափ աշխատութեան փոխարէն չյաջողիր իր նպատակին հասնելու: Տէրն՝ որ կերակուր ուտելէն վերջը չէր քաշեր որպէս զի կերածը չմարսէ եւ նորէն ուտելու համար ստակէ չեղնէ, գիշեր մը կը ճանրէ Կարապետն՝ որ անկողինը կռնակը շալկելով դուրս կեղնէ խանութէն: Չմոռնանք հոս յիշել որ Կարապետ պարապոյ ժամերը կատարեւադործելու կը զոհէր ինչ որ սորվիլ սկսած էր անցեալին մէջ:

Այն որ անկարող է իւր առաջադրած նպատակին երթալ՝ ականջները կը բանայ բախտին եւ անոր կոչած տեղը կսկսի վազել: Կարապետ իւր աշխուժութեամբը կրնար թե

բեւս առևտուրի մէջ մեծ մարդ ըլլալ, բախտը զինք ուրիշ տեղ կը կանչէ։ Կամ երթալու է և կամ անօթի մեռնելու է։ Թորոս բեռնակրութեան կոչում ունի։ Կոչումը ձայն չունի, բախտը զայն սեղանաւորութեան կը հրաւիրէ։ Ես վիճաբանելու և դիմացինս համոզելու փափաք ունիմ, բախտը կը հրամայէ ինձ որ անտառաբան ըլլամ, և համոզելու պաշտօնն այնպիսի մէկու մը կը յանձնէ որ իւր միտքը բացատրելու անկարող է։ Դու գիտութիւններու մէջ կը կարծես առաջ երթալ, բախտն զքեզ բանաստեղծ կընէ, եւ բախտին շինած բանաստեղծին պէս անճոռնի բան չկայ աշխարհիս երեսը։ Արդ այս բախտը, որ քիչ բացառութեամբ միշտ կը հրաւիրէ զմեզ այնպիսի տեղեր ուր չենք ուզեր երթալ, վարժապետութեան կը կանչէ Կարապետն և որ 1867 ին Իշխաններու ընկերակցութեամբ Պօլիսէն կը մեկնի Զէյթուն երթալու համար։ Երբ Հալէպ կը հասնի հիւանդ կլինայ։ Ընկերները զինքը հոն թողլով կը շարունակեն իրենց ճանքան։ Ամիս մը անկողնոյ մեջ մնալէն ետքը առողջութիւնը կը գտնէ և էշ մը առնելով վրան կը հեծնէ ու ճանքայ կեցնէ։ Կարապետ Զէյթուն կուգէ երթալ, իսկ էշը հոն ուր կանաչ խոտ կայ։

Ուր որ իրարմէ տարբեր շահեր կան հոն միաբանութիւնն անկարելի է։ Կարապետ մարդապետնի հետ բնաւ գործ չունի։ Էշն ալ Զէյթունէն բան չհասկնար ոչ ալ հոն տըրվելիք դաստիարակութենէն։ Ուստի անօթի ըլլալով ուղիղ ճամբէն կը խոտորի և մարդագետնի մը վրայ կը գտնէ իւր Զէյթունը ուր նստած էին քանի մը չէրքեզնէր։ Ասոնք այս ինքնահրաւեր աւանակին գալուստը սիրով կողջունեն և տիրոջն ալ կըսեն թէ «աս էշը մերն է, տես ի՞նչպէս մեզի ճանչցաւ ու եկաւ։» Ի դուր կը ջանայ Կարապետ զիրենք համոզելու համար վկայներու դիմել։ Գրիստոնէին վկայութիւնը ի՞նչ արժէք ունի մանաւանդ երբ էշն ալ համակրութիւն կը յայտնէ չէրքեզներու։ Արքատիի սոխակն հոն պատուական ճաշ մը ընելէն ետքը մարդագետնի վրայ կերկնյնէ ոտներն և գլուխը կը դարձունէ Կարապետին որ անօթի ետ կը դառնայ մօտ գիւղ մը երթալով գլխուն ճարը փնտռելու համար։ Մօտակայ գեղի մը մէջ ձի մը կը գտնէ և անով վերստին կսկսի ուղեւորիլ դէպ ի Զէյթուն ուր կը հասնի քսան օրէն։ Տարիուկէս հոն դասատուութեան պաշտօն վարելէն ետքը 1870ին Զէյթունէն կմեկնի Եգիպտոս կերթայ, Եգիպտոսէն ալ Կ. Պօլիս։

1871 Շահ Նազարեան վարժարանի աշակերտները ընկերութիւն մը ունէին որ Զէյթունի մէջ վարժարան մը բացած էր։ Սոյն ընկերութենէ կազաչփի Կարապետ նորէն Զէյթուն դառնալ և հոն դասատուութիւն ընել ընկերութեան վարժարանին մէջ։ Կարապետ կընդունի այս առաջարկութիւնը և ճանբայ կենէ, բայց երբ կիմանայ Եգիպտոսի մէջ թէ զրպարտւած էր Զէյթունի ժողովուրդը գրգռելու ամբաստանութեամբ և պիտի ձերբակալվէր, իսկոյն աշխարհականի հաշուստը կը հանէ և կրօնաւորի զգեստներ հագնելով շունչը Երուսաղէմ կառնէ։

1871 ին Սարկաւազ կը ձեռնադրվի հոն և 1872 ին Գազիկ Բ. թատրերգութիւնը կը գրէ։ Այս թատրերգութեան անձերուն մէջ կին մ'ալ կար, վանական մամուլը չուղեց որ կին գտնելի վանքի մէջ տալիս թատրերգութեան մէջ, ուստի կինը հանեց և տեղը մանչ դրաւ։ Սարկաւազ ձեռնադրվելուն պէս վանքը բարեկարգելու կը ձեռնարկէ։ Խնդիր կը յարուցանէ թէ Ս. Պատրիարքն պարտաւոր է հաշիւ տալ միաբաններուն թէ ընտրութիւններն քուէարկութեամբ կատարվին։

Երբ իւր առաջարկութիւնները կը մերժվին՝ բոլոր ուժովը կսկսի պոռալ թէ ուր

խտրութիւն կայ՝ հոն արդարութիւն չկայ, և ուր արդարութիւն չկայ՝ հոն Աստուած չկայ, և ուր Աստուած չկայ՝ հոն Աստուծոյ պաշտօնէի գործ չկայ։ Ս. Պատրիարքն, որուն ականջներն աղաղակէն և Աստուծոյ բառերը լսելու վարժված չէին, անմիջապէս Կարապետը կարգէն կը լուծէ և պարոն Կարապետը Պօլիս կուգայ և կսկսի հոն ֆէով պըտըտիլ։ Ծարը հատնելով կը դիմէ Ղալաթիոյ թափին որ նոր կաղմակերպվելու վրայ էր, անոր անդամ կը գրվի։ Մշեցիները Խրիմեանին դէմ կը գրգռէ։ Մեղքիսեղեկ եպիսկոպոս Մուրատեանին Եկեղեցական Պատմութիւնն կըննադատէ իբրև մոլորական, Երուսաղէմայ Պատրիարքէն վրէժ լուծելու նպատակաւ։ Այսպէս թափին ծառայելէն ետքը անոր պետին կը դիմէ վարձատրվելու համար։ Օթափին գլուխը գիշեր մը հասգիւղ ամեն Ներսէս Ս. Պատրիարքին — այն ատեն տեղապահ — տունը կերթայ և հետեւալ անուանումները կառաջարկէ. «Մամբրէ եպիսկոպոսն Մշոյ Սուրբ Կարապետի վանահայր անուանելու է. Իզմիրլեան Մատթէոս վարդապետն եպիսկոպոսութեան բարձրացնելու է. Կ. Սարկաւազը վարդապետ ձեռնադրելու է։»

Խառն ժողովը հետեւեալ օրը այս առա-

Չարկութիւնները կընդունի և յաջորդ օրը
Կարապետ սարկաւադը կըլլայ Վահան Վար-
դապետ :

1874 ին Մամբրէ եպիսկոպոսի ետեւէն
Մուշ կը զրկվի որպէս զի վանահօր հետ աշ-
խատելով վանքը բարեկարգէ : Քառասուն
աշակերտի համար տարեկան տասն վարտիկ
և քսան շապիկ կ'որոշվի . այս հաշուով չորս
աշակերտ մէկ վարտիկ պիտի հազնէին եւ
երկու հոգի մէկ շապիկ : Տնտեսագիտու-
թեան մասին վանահօր որոշումն արդարեւ
գովելի էր , բայց Վահան վարդապետ չուզեր
համաձայնիլ այս որոշման , տեղեկագիր մը
կը շինէ , Պօլիս կուգայ :

1875 ին Բումէլի Հիսարի վարժարանին
դասատու կանուանվի : Տեղեկագիր մ'ալ հոն
կը շինէ :

1876 ին Իւսկիւտաթ Սբ. Խաչի վարժա-
րանին տեսուչ կը կարգվի եւ աւագ հինգ-
շաբթի օրը ժողովրդեան քարոզ մը կը խօսի
սապէս .

« Ժողովուրդ , դպրոցը դէշ վիճակի մէջ
է . աղաները աղէկ չեն նայիր . քանի մը օրէն
վարժարանը պիտի փլի . Թաղականն անհոգ է » :

Այս քարոզին վրայ ժողովուրդը Խոր-
հրդարանը խուժեց , աղաները վար առաւ :

Նոր ընտրութիւն եղաւ , նորէն տեսուչի պաշ-
տոն առաւ : Դարձեալ լուծվեցաւ , նորէն
ընտրվեցաւ և յիշեալ թաղը քանի մը ան-
գամ տակնուվրայ ընելէն ետքը հեռացաւ
անկից :

Այս իրարանցումի մէջ Ս. Պատրիարքն
այցելուներ զրկել կուզէր Կարնոյ կողմերը :
Վարդապետին մէկն երկու հազար ոսկի կը
պահանջէր այս պաշտօնն յանձն առնելու հա-
մար , Եպիսկոպոս մը Պօլիսէն ճանրայ ելնե-
լու համար երեք հազար ոսկի ուզելէն ետքը
չորս ձի . երկու կառք և տասներկու շիշ
լ-վանք կը պահանջէր Հայաստանի մէջ գաղ-
թականութեան առաջին առնելու համար :
Երբ Պատրիարքն յուսահատած՝ լապտեր ի
ձեռին կրօնաւոր կը փնտռէր՝ Վահան վար-
դապետ կընդունի այս պաշտօնն և իբրեւ փո-
խարինութիւն ուրիշ բան չպահանջեր այլ
միայն հրացան մը և տասներկու շիշ օղի :
Ահա հոս է Ազգային ջոկերուն մէջ Վահան
վարդապետին մտնելուն գաղտնիքը : Անմի-
ջապէս ճանրայ կեընէ այս այցելուն հրացանն
ուռնէ կախված : Ճանրան երբեմն որսորդու-
թիւն ընելով երբեմն երգելով երբեմն խմե-
լով Դերձան կը հասնի , ուր « Երեւ Սբ. Թ. Կ. »
եկեղեցին կիջնէ : Հետեւեալ օրը ծառի մը

վրայ կենէ և կը յորդորէ ժողովուրդը որ
չգաղթէ : Կարին կը մտնէ ճիշդ այն օրն ուր
իրմէ ժամ մը առաջ մտած էր Հայկական
խնդրոյն անյաջողութեան լուրը : Կուզէ հոն
եկեղեցւոյն մէջ կարդալ այն կոդալին որ Պատ-
րիարքարանէ տրված էր իրեն և որ նպատակ
ունէր ժողովուրդը համոզել չգաղթելու հա-
մար . Յարութիւն եպիսկոպոս կընդդիմանայ .
այցելուն ձայն չհաներ , հրացան և օղիի շիշն
առնելուն պէս ճանբայ կենէ դէպ ի Կարս :
Հոն կը ներկայանայ Լաղարէֆին որ կը զրկէ
զինք Տէր Ղուկասօֆին որ Տփղիսի ճանբան
ցոյց կուտայ իրեն : Ալաշկերտէն և Պայաղի-
տէն լուր կուգայ Տփղիսու Յաննաթո-
ղովին յայտնելով որ այն տեղի ժողովուրդն
խմբովին Ռուսաստան պիտի գաղթէ , վեհա-
փառ Կաթողիկոսը կը քնանայ : Այլաղովսքին ,
Փոլսի , Մշիի և Մեղրի խմբագիրներն կաղա-
չեն այցելուն որ Ալաշկերտ և Պայաղիտ եր-
թայ : Կընդունի վահան վարդապետ , բայց
կոնդակին մէջ Ալաշկերտ և Պայաղիտ յիշ-
ված չըլլալով կորոշէ նախ Բիւրական եր-
թալ Կաթողիկոսին և ապա իւր պաշտօնին :
Բիւրական կերթայ . կարթնցնեն Կաթողի-
կոսը որ « Է ե » հարցնելէն ետքը ձախ կողմը
կը դառնայ և նորէն կը քնանայ : Գանի մը

ժամէն նորէն կարթնցնեն Նորին վեհափա-
ռութիւնն որուն չկրնար ներկայանալ մէկն
առանց քսանը հինգ օր դրան առջի սպա-
սելու : Վերջապէս կարժանանայ դէմն ելնել
Կաթողիկոսին որ պարզապէս կը յայտնէ թէ
ինքը չէղբութիւն պահել որոշած է այս
գաղթականութեան խնդրոյն մէջ և այս
յայտարարութիւնն ընելէն ետքը կսկսի սանտ-
րել իւր մօրուքն :

Վահան վարդապետ Պայաղիտ կը վերա-
դառնայ այն օրերն ուր Ռուսիոյ զօրքերը
Պայաղիտէն քաշված էին և մեր զօրքերը մըտ-
նելու կուշանային : Ժողովուրդը , գաղթելու
պատրաստված , կը փնտռէ իր Կեանքերը եւ
քահանայները զորս այցելուն վարպետու-
թեամբ մը վանքին մէջ բանտարկած էր :
Գանի մը դիւղեր միայն կը գաղթեն հակա-
ռակ ջանից վահան վարդապետին որ նորէն
Բիւրական կերթայ ու Կաթողիկոսին կը ներ-
կայանայ ըսելով .

« Ձեր անհոգութեամբը երկու երեք
հազար տուն կորսովեցաւ . հարիւր քսան
վարդապետ և հարիւր քսան հազար ոսկի
ունենալով չուզեցիր օգնութեան հասնիլ քա-
նի մը գիւղերու որք էջմիածնէն տասներկու
ժամ միայն հեռաւորութիւն ունին : Անոնց
արիւնը ձեր գլուխն ըլլայ : »

Կաթողիկոսը գլուխը քերեց :

Այս պաշտօնն ալ կատարելէն ետքը Ռօթիի ճամբով Պօլիս եկաւ և տեղեկագիր մը ներկայացուց Ս. Պատրիարքին : Հիւանդութիւն մը եկաւ վրան և Պարտիզոսկ երթալով վեց ամիս ցաւով զբաղեցաւ :

Պատրիարքարանն , գոհ անոր մատուցած ծառայութիւններէն , 1879 ին պաթուիրա-կութեան պաշտօնով Կարին երթալ հրամայեց իրեն . հրամանն անմիջապէս կատարեց շոգե-նաւ մանելով : Հոն ընդհանուր ժողով գու-մարեց . հոն գրուեցաւ հռչակաւոր ծրագիրն որ մատուցվեցաւ կայսերական +օխեհներուն : Ասոնք ընելէն ետքը բարեկարգութիւններուն ձեռնարկեց : Երբ իմանար որ գեղի մը մէջ հարստահարութիւն մը գործված էր՝ իսկոյն նոյն գեղին +եհեհներն ու քահանայներն կան-չել կուտար :

— Ձեր գեղին մէջ ոչխարներ գողցված են :

— Հրամմեր էք , Հայր սուրբ :

— Քիւրտերը գողցած են :

— Ծառայ եմ Հայր սուրբ :

— Ինչո՞ւ ուշադրութիւն չէք ընել և թող կուտաք որ խեղճ ժողովուրդը կողոպտվի :

— Ծառայ եմ , Հայր սուրբ , շուները չը հաջեցին որ իմանայինք :

— Շուները ի՞նչու չպատժեցիք :

— Ծառայ եմ Հայր սուրբ :

— Սա ֆաշիս բերէք :

— Ծառայ ենք , Հայր սուրբ :

Եւ քանի մը քահանայներ ու քահանայներ ֆաշիսին տակ երգել կուտայ : Պատրիարքա-րանը կիմանայ և կը գրէ իրեն որ բարեկար-գութիւնն առանց ֆաշիսի ընէ . կը պատաս-խանէ թէ անկարելի է . վասն զի , կըսէ , այս մարդերն իրենց ոտներէն աւելի շուտ խօսք կը հասկընան քան թէ իրենց գլխէն :

Շատ իրաւացի է այս պատասխանը : Ա-րիստիպպոս , զոր շատ արհեստեղ կանուանէր Ան-տիսթինէսի աշակերտներէն անառակագոյնը , իւր բարեկամներէն մէկուն համար երբ Դիո-նեսիոսին կաղաչէր և չէր յաջողեր՝ իւր խըն-դիրքը լսելի ընելու համար անոր ոտներուն փարեցաւ : Ներկայ եղողներն երբ դիտողու-թիւնն ըրին իրեն այս վարմունքին՝ յանցան-քն իմա չէ , պատասխանեց , այլ Դիոնեսիո-սին որուն ականջներն ոտներուն վրայ են :

Ձարմանալի է տեսնելն որ այսօր ալ շա-տերուն ականջներն իրենց ոտներուն վրայ են : Այս ոտները համբոյր կընդունին եթէ հօր են իսկ փայտ եթէ տկար են : Մանաւանդ վերջին տարիներս համբոյրներն հարուստե-

րու և աղբեցութեան տէր անձերու հողա-
թափի տեղ կը ծառայեն, ամեն օր կը կոխ-
վին անոնց վրայ. իսկ բուն ականջներն կը
գործածվին իրեն զարդ և կամ բան մը չը-
լսելու համար:

Բնական էր որ Վահան վարդապետին այս
ընթացքն ապարդիւն չմնար, վասն զի Ֆե-
լիքին տակէն երնոյններն առաջւան պէս չէին
կրնար անտարբերութեամբ շարունակել իրենց
պաշտօնը: Այս քահանաներն ու քահանաներն
իրենց գիւղերը մտնելուն պէս կսկսին յոր-
դորել ժողովուրդն որ գողերու դէմ ինք-
զինքը պաշտպանէ. ամեն տեղ անձնապաշտ-
պանութիւն կը քարոզեն որպէս զի քիւրտե-
րու յանցանքն իրենք չքաւեն ֆելիքին տակ:

Վահան ժամը մինչև տասնը մէկ բա-
րեկարգութիւն կընէր և տասնըմէկէն ետքը
օդի խմելու կերթար Յարութիւն Եպիսկոպո-
սին քով որ տասնըմէկէն առաջ կսկսէր Բա-
քոսի արարողութիւններուն Գործող և կըտ-
րուկ մարդ ըլլալն յայտնելու համար Յարու-
թիւն Եպիսկոպոսին կատուն զրկեց աղբային
Վարչութեան ձեռամբ բանտարկված վարժա-
պետի մը որ նամակ գրած էր աղաչելով որ
աղաւտն բանտէն վասն զի մուկերը պիտի ու-
տեն զինքը: Երբ Յարութիւն Եպիսկոպոսն

իւր կատուն հարցուց՝ Վահան վարդապետ
պատասխանեց թէ կըթական գործի մը ծա-
ռայեցուցած էր զայն:

Իւր պաշտօնն աւարտած ըլլալու հա-
մար Փրանսերէն տեղեկագիր մը կը հրատա-
րակէ և Թրոթրին կուտայ: Այս տեղեկագ-
րին մէջ Հայերու վերքերուն վրայ կը գնէ իւր
մատն՝ զոր ուրիշներն մատանիով կը պատ-
ուեն և զոր մենք կը կտրենք անոր համար
որ մատանի չունինք:

Քանի մը ամիսներ Պօլսոյ փողոցներուն
մէջ թափառէն ետքը Քատը դեղի քարոզ-
չութեան պաշտօն կը տրվի իրեն: Այս գեղին
աղբայիններն ոչ թէ միայն պատիւ չեն տար
այլ պառկելու համար սենեակ մ'ալ ցոյց չեն
տար և ինքը կստիպուի, գիշեր մը քանի մը
ժամ փողոցի մէջ մնալէն ետքը, սենեակ մը
ճարել և իւր գտած ընդունելութեան վրայ
մոմտալ: Հետեւեալ օրը կը հրաժարի այս
պաշտօնէն, և երբ Գատը գիւղի աղբայիններն
կը յատնեն իրեն թէ եթէ սենեակ մ'ունե-
նար սիրով պիտի ընդունէին զինքը՝ կը պա-
տասխանէ թէ կըրիայ քարոզիչ մը ընտրեցէք
դուք որ, ինչպէս կըսէ չեմ յիշեր ով, ուր
ալ երթայ սենեակն հետը կը տանի:

Իւր սկզբունքներն են.

«Նախ համազել, ապա հայհոյել, յետոյ սպառնալ և ետքը զարնել»:

Մարդերն ուրախ և զուարթ ըլլալու են ամեն պարագայի մէջ:

Մեղք չգործեն Սատուծոյ յատուկ է, իսկ մեղանչեն ու զղջալը մարդու. հետեւապէս այն մարդն որ չմեղանչեր մարդ չէ:

Իբրեւ փողոցի մարդ, յաճախ կառաջարկէ մեծ պաշտօնեայներուն. երբ տանիքներն աւելք ապականութիւնները փողոց մի թափէք, վասն զի, կըսէ, փողոցի վարչութիւնն ալ ունի իւր ապականութիւնները:

Շատախօսութեան այն աստիճան թըշնամի է որ եթէ իշխանութիւն ունենայ բոլոր շատախօս երեսփոխանները լեզուներէն կը կախէ որպէս զի ինքը միայն խօսի:»

Վահան վարդապետ հիմակու հիմայ փողոցները կը չափէ և օրուան ամեն ժամերուն յատուկ տեղեր ունի, բայց կեդրոնատեղին է Ղալաթիոյ թափն ուր ամեն օր կերթայ կէս օրին: Զինքը ճանաչելու համար բնաւ դժուարութիւն չկայ. երբ կը տեսնէք փողոցի մէջ երիտասարդ վարդապետ մը որ ձեր երեսը նայելով աճապարանօք կերթայ անմիջապէս ձեր մտքէն պիտի ըսէք:

— Ես այս մարդուն բան մը ըրած չունիմ, ինչու համար ինծի դէմ դատ բանալու կը վազէ:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Գրիգոր Արծրունի, պատմագետ, թատրոնապետ, Բեռլինի խմբագիր Դեյու-Դեյ Մշակի, ծնած է Մոսկուա, 1845 թուականին:

Հայրն, աղա Երեմիա Արծրունի, իմանալուն պէս որ զաւակ մ'ունեցած է, անմիջապէս տուն վազեց և Գրիգորին դէմքը դիտելէն ետքը դուրս ելաւ իւր ծանօթներուն ըսելու.

«Եթէ տղաս տեսնէք՝ ինձի «լըֆ» պիտի հանէք:»

Մանկական հասակէն փորձով ցոյց տըուաւ Արծրունին որ խմբագրական ասպարէզին մէջ մեծ անուն պիտի հանէր օր մը, վաղըն զի նոյն հասակին մէջ իսկ մեծ կոչում ունէր. . . չհամոզվելու: Օրորոցին մէջ ժողովրդականութիւն կը քարոզէր. ամեն անգամ որ ազնուապետական դասէն հիւր մը կը դռնըվէր սենեակին մէջ, շրեքը փոխելու կ'ստիպէր մայրն այն նշաններով՝ զորս երախայները կուտան նոյն իսկ բարձրապատիւ անձերուն առջև:

Պատանեկութեան օրերը Մոսկուա ան.

ցունելէն ետքը Գերմանիա գնաց , ուր քանի մը տարիներ աշխատելով հսկայաքայլ յառաջադիմութիւններ ըրաւ իւր դասերուն մէջ . ծայրագունութեան աստիճան առաւ պատմութեան մէջ և եպիսկոպոսութեան աստիճանին բարձրացաւ յամառութեան մէջ :

1868 ին Վենետիկ գնաց , ուր մէկ ամսու մէջ հայերէն սորվելով հայր Դևոնդէն հայկաբանութեան դաս տալ ուղեց Հայր Արսէն Բագրատունւոյ :

Գրական ասպարէզը մտնելու համար գլխուն մէջ բաւական պաշար ամբարեւելն ետքը Տփղիս դարձաւ : Երբ տեսաւ հոն որ Հայերու մէջ մեռած էր ամեն կեանք և ոգի , սաստիկ բարկացաւ , և եթէ զինուորական եղած ըլլար՝ տարակոյս չկայ որ ռմբակոծել կուտար այդ քաղաքը : Քանի մը ամիսներ խորհելէն վերջը թէ ինչ եղանակաւ կրնայ կենդանութիւն տալ ազգայիններուն՝ որոշեց լրագիր մը հրատարակել այն լեզուով զոր չէր գիտեր :

Երբ գրաքննիչին ներկայացաւ լրագրի մը արտօնութիւն խնդրելու համար՝ գրաքննիչն հարցուց իրեն .

— Լրագիր հրատարակելու չափ գիտէ՞ք հայերէն լեզուն :

— Ես չեմ գիտեր , պատասխանեց Մշակն տէրը , բայց ընթերցողներս շատ աղէկ գիտեն . . . բարեկամներս ալ գիտեն :

Արտօնութիւնն առնելուն պէս տուն վաղեց Արծրունին և հարիւր քառասուն նամակ գրեց հրաւիրելով իւր ծանօթներն որ հաճին Մշակի խմբագրութեանը մասին նպաստել իրեն : Բարեկամներն ընդունեցին այս հրաւերն և 1872 ին ի լոյս եկաւ Մշակն որ բաժանորդէն աւելի խմբագիր ունէր : Խըմբագրութեան կանոնագրութիւնը կը պահանջէր որ ամեն յօդուած ամբողջ խմբագրութեան համաձայնութեամբը հրատարակվէր : Այս կանոնագրութիւնը շատ նպաստաւոր չէր Գրիգորին որուն ամեն յօդուածները մէկի դէմ հարիւր երեսուն և ինը քուէով կը մերժվէին , և եթէ երբէք լոյս տեսնէին մեծ փոփոխութիւն կը կրէին : Այսպէս Մշակը ուրուն ամսականն ինքը կը վճարէր , փոխանակ իրեն ծառայելու ուրիշներու կը հնազանդէր : Այս կէտն իրեն ծանր եկաւ և օր մը ինքնիրեն ըսաւ .

« Պէտք է որ իմ Մշակս միայն ինծի ծառայէ և ոչ ուրիշներու : »

Այս վճռոյն վրայ բարեկամները կամաց կամաց քաշվեցան խմբագրութենէ և Մշակն

ալ սկսաւ իւր տիրոջը միայն ծառայել : Մշ-
շին այս պարագային մէջ իւր պարտքը կը
կատարէր , որովհետեւ Պ. Ամբակումին մշակն
ալ չերթար Պ. Կիրակոսին սեղանը դնելու
կամ կերակուրն եփելու :

Սրծրունին իւր բարեկամներէն աղատ-
վելուն պէս յարձակողական դիրք մը առաւ :
Սկսաւ հարուածել բոլոր այն անձերն որոնք
պատիւ չունէին Մշի բաժանորդ ըլլալու .
ձաղկել երիտասարդութեան անտարբերու-
թիւնը , աղգային խեղճ մամուլն որ աւելի
խեղճ կացութեան մէջ ինկած էր Մշին ե-
րեւմամբը , կղերն որ միայն որովայնին կը
ծառայէ և աղգասիրութիւնը միշտ իւր կո-
կորդին մէջ կփնտռէ , կղերն որ չատ հեռա-
ւոր դարերէ ի վեր սկսած է արդելը դնել
ամեն յառաջագիմութեան հալածելով իմաս-
տասէր մը որ յանդգնած էր ըսելու թէ ա-
րեգակը Պեղոպոնեսէն մեծ է : Սրծրունւոյ
այս յարձակումները բոլորովին ապարդիւն
չմնացին , ծնունդ տուին երիտասարդական
կուսակցութեան մը որ մեղուական խումբ
անուանվեցաւ : Վիճաբանութիւնն սկսաւ Մշ-
շի և Մեղուի մէջ :

Յայտնի է որ մեր մէջ ո և է խնդիր
մը լուսաբանելու համար երբ վիճաբանու-

թիւն մը բացվի՝ բանակուող մէջ իրրեւ
փաստ մեծ տեղ կը բռնեն վիճաբանողներու
մօրուքը , հասակը , հագուստը , ծնած քա-
ղաքն և մինչև անգամ՝ այդ քաղաքին բեր-
քը : Եթէ կեսարացիի մը հետ վիճաբանու-
թեան բանըվիս՝ ինչ հարկ երկար բարակ
տրամաբանել , պարզապէս զրուցէ իրեն .
« բարեկամ , որովհետեւ կեսարիայէն պատ-
ուական ապուխտ կենէ և որովհետեւ ժա-
մանակաւ կեսարացի մը էշ մը ներկած է՝
ըսել է թէ իրաւունքը իմ քովն է : « Ադրիա-
նուպոլսեցիի մը հետ է վէճդ , ասկէ աւելի
ինչ դիւրին բան կայ , յաղթանակը միշտ
քուկդ է : Ինչո՞ւ , հարցունելդ աւելորդ է ,
վասն զի Ադրիանուպոլսէն Խաչը (պանիր)
կենէ , և Խաչէն աւելի ինչ զօրաւոր փաստ
կարող ես մէջ բերել զինքը համոզելու հա-
մար : Վարնոցի՞ է ընդդիմաբանդ՝ հաւկիթի
մէջ դնա փնտռել փաստերդ անմիտ իզմիրցի՞
է , չամիչով և թուղով կրնաս բերանը դոցել :
Եթէ ասոնք բաւական չեն աղատ եւ քթէն
կտոր մը փաստ փրցունել , քիթը պղտիկ է .
հասակին վրայ ցատկէ . եթէ հասակը բարձր
է՝ հագուստէն բռնէ . եթէ հագուստ չունի՝
մերկութիւնը ծաղրէ՝ և վստահ եղիր որ պի-
տի փառաւորովիս անմիտներու առջև : Քանի

որ այս է մեր աղագային տրամաբանութիւնը՝ բնական է որ Մեղ- և Մշի լրագիրներն ալ գոնէ աղգասիրութեան համար ընդունին զայն, ինչպէս որ ընդունեցին : Ասոնց մէջ այնչափ տաքցաւ վիճաբանութիւնն որ եկաւ անձնականութեան յանգեցաւ : Արծրունեոյ կազմը Տէր-Մի Գեղեցիկ աւելի զօրաւոր փաստ մ'էր Մեղ-ի խմբագրին գրիչին ծայրը . Սիմէոնեանի ամուրիութիւնը աւելի արժէք ունէր քան Բաբի մէկ վկայութիւնը : Անհրաժեշտ հարկ էր որ այս երկու պարոնները կամ իրենց լեզուն փոխէին և կամ իրենց կազմը որպէս զի վիճաբանութիւնն օրինաւոր ըլլար և չարժանանային ուստի լրագրի մը յանդիմանութիւններուն : Արծրունին երեք չորս տարի շարունակ Մեղ-ի հետ հոգեւորական վիճաբանութիւն ընելէն ետքը ուխտ ըրաւ որ Մեղ-ի անունը բերանը չառնէ և սկսաւ հրատարակել այնպիսի յօդուածներ որոնք բոլորովին հակառակ էին առաջին գրուածներուն : Եթէ երբեմն յօդուած պակսէր Մշի լեզունը համար՝ իւր բաժանորդներուն թիւը կը ծանուցանէր և պակասը կը լեցնէր : 1877 ին Մշի սկսաւ շաբաթը երկու անգամ հրատարակվիլ և Արծրունի ամեն օր դովել գերմանական ուսումնի և դրօշակը :

1878 ին Արծրունեոյ թերթն ամեն օր կը հրատարակվէր այլանդակ դաղափարներով : Կը յանդիմանէր Ս. Պատրիարքն թէ ինչու Պատրիարքարանն ու երեսփոխանական ժողովն Կարին չփոխադրեր որպէս զի ուժը հոն միանայ : Կը կարծէր անշուշտ թէ Կարին նամակ ղրկելու չափ դիւրին բան է Պատրիարքարանն ու երեսփոխանական ժողովն Հայաստան ղրկելն և թէ՛ Պատրիարքն այս մասին անտարբեր է : Կ. Պօլսոյ աղագայիններն որ Մշի այս տեսակ կարծիքները կը կարգային՝ իրարու ականջն ի վայր կը փոփոխային .

— Մշի վաղը պիտի առաջարկէ որ կամ Պօլսոյ Կարին փոխադրինք կամ Կարինը Պօլսոյ :

Եւ Արծրունին պոլսեցիներուն այս անդադրեցեցեալ վրայ սրդողելով կը մկրտէր զանոնք ինչ, Կեղ- և Գեղ- և չափեր և ուրիշ այնպիսի ածականներով զորս լրագրի մը մէջ հրատարակելու համար մարդս անպատճառ գերմանական դրօշակ ունենալու է :

Վերջերս երբ Ս. Պատրիարքն Հայերու Հայաստանի մէջ ունեցած մենամասնութիւնը կը հաստատէր՝ Մշի իւր սովորական լեզուովը կը խրատէր Պատրիարքն որ էջերու և կովե-

բու վիճակադրութիւնն ալ ընէ եթէ մեծամասնութեան վրայ էր խնդիրը : Մարդերու կըսէր , մտաւորական և բարոյական հանդամանքը նկատողութեան կառնովի և ոչ թէ անոնց թիւը : Բայց երբ Եւրոպան մեզմէ թըռաբանութիւն կը պահանջէ մենք չենք կարող իրեն փիլիսոփայութիւն ներկայացնել : Ամեն մարդ կը փափաքի որ Մշիկ կարծիքն յաղթանակէ , բայց ի՛նչ օգուտ , քաղաքագիտութիւնը դեռ տգէտ ըլլալով չէ կարող ըմբռնել Պ. Արծրունւոյ բարձր գաղտնարները :

Երբեմն այլանդակ կարծիքներ կը յայտնէ այնպիսի այլանդակ լեզուով որ ընթերցողն կը շուարի կը մնայ թէ երկու այլանդակութիւններուն որուն վրայ խնդայ և որուն վրայ լայ : Ութը տարիներէ հետէ կուղղէ իւր աշխարհաբառը զոր փրանսացի մը աւելի շուտ կը հասկնայ այսօր քան հայ մը : Եւ որպէս զի զըպարտութիւն չհամարվի մեր ըսածը՝ հոս հեռագիր մը կը թարգմանենք իր լեզուով .

« Բէյնալ պատերազմական միջնորդին պախարակեց որ խիստ մէծ ուրաներ չգործադրեց սէնատորի մը դէմ՝ որ լեքիդիմական ցուցմունքներ առաւ : Կապիւնեդը կամե-

նում է դէմիծիօնէ տալ , Բիւդժէի սօմաները ընդունված են սենադից , եպիսկոպոսները կրէզիտը մերժեց և ժողովի սէսիան վաղված է յայտնում : Բիւլլըդէնը կը ծանուցանէ թէ կայսրուհին պլէվրիտ ունի : »

Եւ երբ Եւրոպական լեզուի մը ծանօթ չեղող մէկը կարգայ այս տողերը ու բան մը չհասկնայ՝ Պ. Արծրունին կը սրտմտի և հետեւեալ օրը Մշիկն մէջ շանթ և հուր կը թափէ այն ամեն ընթերցողներուն դիտուն որոնք իւր լեզուն չեն հասկնար : Խնդիր մը իմաստասիրելու ատեն որոշ ուղղութիւն մը չունի , ամառը պատճառէն արդիւնք կերթայ իսկ ձմեռն արդիւնքէն պատճառ , ինչպէս որ կաթողիկոսն ալ ամառը Ելմիածնէն Բիւրական կերթայ և ձմեռը ետ կը դառնայ :

Այս ընթացքով յաջողած է վերջապէս իրականացնել իւր փափաքն որ էր Մշիկը կարեւոր թերթ մը ընել և ղինքն ալ կարեւորութիւն ունեցող խմբագիր մը : Տիդիսու մէջ կառավարութիւնը հայ լրագրապետներու խորհուրդ չէր հարցուներ , իսկ հիմա Պ. Արծրունին կը հրաւիրվի այն ժողովներուն ուր քաղաքի մասին կարեւոր որոշում մը պիտի տրվի : Ռուս թերթերն երբեմն հատուածներ կը թարգմանեն Մշիկէն : Եւրոպայի թղթակից-

ներն «Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հայ Յակինթոս» կամ «հայ մամլոյ էմիլ տը ժիրարտէն» կը կոչեն զինքն և ինքը բնաւ բողոք չբառնար այս զրպարտութիւններուն դէմ :

Տիրիսու մէջ առաջին անգամ ինքը հաստատեց լսարանն, որուն մէջ ինք ըրաւ առաջին ատենախօսութիւնը : Թէպէտև ատենախօսութեան նիւթն «Հայաստանի տընտեսական դրութիւնն» էր՝ բայց ատենախօսին ձևերէն և շարժումներէն սա կը հասկըցվէր թէ մարդս ատենաբանելու ժամուն լայն թեւոցներ դնելու չէ որպէս զի ատենախօսն ժամանակ ունենայ իւր նիւթովն զբաղելու և ոչ թէ թեւոցներովը :

Ունկնդիրները կը սորվէին նաև թէ հազը ատենաբանութեան մէջ ստորակէտի տեղ կը ծառայէ և թէ ներելի է այնչափ հազալ որչափ որ կը ներէ ունկնդիրներուն երկայնամտութիւնը կամ ատենաբանին անգթութիւնը : Իսկ երբ երկրորդ անգամ ժողովրդեան առջև ելնելու պատիւ ունեցաւ՝ իւր յուզումները զսպեց և ճարտասանի մը պէս ատենախօսեց :

Ժողովուրդը կը թելու համար խմբագրութեամբ և ատենախօսութեամբ չշատացաւ, իւր ծախքովը թատրոն մ'ալ հիմնեց որպէս

զի հոն ալ քիչ մը ծառայէ ազգին : Սակայն չյաջողեցաւ այս ասպարէզին մէջ, վասն զի գնոյ մասին չկրնալով համաձայնիլ դերասաններուն հետ՝ հարկադրեց զանոնք որ ուրիշ տեսարանի մը վրայ ներկայացնեն իրենց խաղերը մուկերու թողով խաղալ իրենց դերն Պ. Արծրունոյ թատրոնին մէջ : Մշակի խմբագիրն այս աջաջողութեան վրայ սկսաւ ձաղկել այս դերասաններն և ազոնց ներկայացումներն :

Գրիստոնեայներու անկախութեանը համար օգնելն իրեն նուիրական պարտք մը համարելով՝ վիրաւորեալները քաջալերելու համար բացաւ անոնց իւր հիւրանոցները որպէս զի աներկիւղ վիրաւորվին և երթան հիւրանոցներու մէջ դարմանվին : Այս ծառայութեանը փոխարէն կայսրուհիէն շնորհակալութեան գիր ստացաւ :

Պ. Արծրունին, ինչպէս ըսինք, ժողովրդական մարդ է և այնչափ ատեն կը սիրէ իր ծանօթներն որչափ ատեն որ ասոնք միջակ աստիճանի մէջ ըլլան, իսկ բարեւտալը դադրեցուցած է այն անձերուն՝ որոնք ստորագրութիւն չեն տուած իրեն թէ իրմէ աւելի հարուստ չպիտի ըլլան : Իւր ծանօթներուն հետ — ծանօթ կըսենք, վասն զի մեզ

տրված տեղեկութիւններուն նայելով բարեկամ չունի — հեղ և բարերարոյ է . զանոնք շողոքորթելու կը զիջանի երբեմն բայց ազնուապետականներն և հարուստները միշտ կարհամարհէ և այս է պատճառն որ Տփղիսու ազնուապետականներու հետ չէ կրցած երկար յարաբերութիւն ունենալ :

Առատաձեռն է՝ երբ մէկը շողոքորթէ զինքը . վարպետորդի մը երկու շլացուցիչ ածականներով կարող է անոր քսակն զրպանէն առնել :

Իբրև հայ ազգասէր է , և իբրև խմբագիր , անխնջ գրող և կռուող : Արարատեան ընկերութեան մատուցած ծառայութիւններն զինքը շատ սիրելի բրած են ազգայիններուն որոնք միշտ կըսեն թէ « եթէ Տփղիսու մէջ Արծրունւոյ պէս ուրիշ աշխատողներ ալ գտնուէին Արարատեան ընկերութիւնն այսօր աւելի մեծ գրամագլուխի տէր կըլլար : »

Կրօնականներուն այն աստիճան հակառակ է որ երբ փողոցի մը մէջ ասոնցմէ մին տեսնէ՝ ետ կը դառնայ և ուրիշ փողոցէ մը ճանքան կը շարունակէ : Իւր հօրը թաղման ժամանակ՝ երբ կղերական դատը կուզէ որ ըստ սովորութեան մեծ հանդիսիւ կատարէ յուղարկաւորութիւնը՝ Պ. Արծրունին կը դառնայ քահանայներուն և կըսէ .

« Դուք գէշ մարդեր էք՝ ես ձեզի պէտք չունիմ : »

Վերջին աստիճան ուղիղ մարդ է . և ժողովուրդը վստահութեամբ հազար ռուպլի կը յանձնէ իրեն որ ընկերութեան մը ղրկէ : Պօլսոյ մէջ չէ տեսնուած մէկը որ ռուպլի մը վստահի Պօլսոյ բոլոր խմբագիրներուն :

Վիճաբանութեան մէջ պնդազլուէ է : Այնպէս համոզված է թէ այն մարդն որ վրկայական մ'ունի ծոցը՝ ազատութիւն ունի յանուն գերմանական դատարարութեան ծիծաղաշարժ կարծիքներ յայտնել և ստիպել ուրիշներն ընդունիլ իւր խօսքերը . իսկ երբ առանձին կը մնայ՝ խելքի ու բանականութեան կը վերադառնայ և կը համոզվի թէ այսօր մարդս աւելի իւր գործերէն՝ կը դատվի քան թէ իւր ծոցի վկայականէն : « Աւելորդ է համարում , կըսէ Յարոյ , խօսել արեւելեան քաղաքականութեան վերաբերեալ Մշակ սխալ ու անտակտ յօդուածների մասին , որոնց համար իրաւամբ յանդիմանեցին նորան տեղական լրագիրները և որոնցմով Պ. Արծրունու օրգանը՝ չափազանց ջերմեան գութիւն ցոյց տալով , կարծես դիտմամբ ցանկանում էր ինքնակոչ կիսապաշտօնական լրագրի դեր խաղալ և նմանվել « աւելի թա-

գաւորական քան զթագաւորն » կոչուածին :
— Աստատմբութիւն քարողելով տաճկական
Հայաստանի հայերին (թէպէտ երբեմն ա-
սում էլ էր , որ Հայաստանում հայ չը կայ)
բողոքովին մուանում էր , չը գիտէր , թէ
հաճելի՞ կը լինի այդ բանը այն կառավարու-
թեանը , որին ինքը իբր թէ ծառայում է ,
համաձայն կը լինի արդեօք այդպիսի երե-
ւոյթը այն տէրութեան հայեացքների հետ :
Թիւրքիայի հայերը արդեօք իրաւ մի տէրու-
թենից միայն պիտի սպասեն իրանց փրկու-
թիւնը , թէ այդ մի ցնորք է , երեւակայու-
թիւն է և այլն , և այլն — այսպիսի հիանալի
հրաշալի քաղաքականութիւն»

Ընկերութեան մը մէջ երբ Պ. Արծրու-
նին չվիճարանիր զուարճալի խօսքեր կընէ .
փոքր վէպեր կը պատմէ և լսողները խնդա-
լէն կը մարեցունէ , սակայն իրեն հետ տես-
նըվողը միշտ զգուշանալու է հպարտ դիրք
մը բռնելէ , զուարթութիւնն խկոյն բար-
կութեան կայլափոխի :

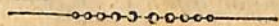
Գրեթէ ամեն երեկոյ քաղաքին հրապա-
րակին վրայ կը ճեմէ և օտարական մը տես-
նելուն պէս հետը կը տեսակցի , քանի մը
կարծիքներ կը յափշտակէ վարպետու-
թեամբ և հետեւեալ օրը զանոնք ոսկեղօծե-

լով կը հրատարակէ «~~Արդարադատ~~»-ը մէջ :
Երբ հրապարակի վրայ ժուռ կուգայ
միշտ զբաղած է շտկելու իւր շապիկն , փող-
պատն , թիկնոյն , բաճկոնն և գլխարկն որ
«~~Արդարադատ~~»-ը ներսը դրած վեր-
նագիրներէն շատ փոքր է : Եթէ շարագրու-
թիւնը լաթերէ շինվէր՝ Մշի լեզուն այսօր
բաւական կոկիկ լեզու մը պիտի ըլլար կա-
սընցնելով իրեն տգեղ և տձև կողմերը : Քիչ
մը ման դալէն ետքը կը նստի զբօսարանի մը
մէջ ուր քանի մը գաւաթ միայն գարեջուր
խմելով հետեւեալ աւուր հրատարակելիք
յօդուածներուն վրայ կսկսի խորհիլ : Քա-
ղաքին մէջ գրեթէ միշտ կառքով կը շրջա-
դայի , եթէ սանդուխէն վեր կառք հանելը
կարելի ըլլար մինչև անկողինը կառքով պիտի
երթար , այնքան կը սիրէ չքալելը , թէպէտև
անկէ նուազ չսիրեր գեղեցիկն , ինչպէս նաև
բարոյականութիւն քարողելը :

Պ. Արծրունին , ինչ որ ալ ըլլայ , իւր
թերութիւններովն աւելի ծառայած է ազգին
քան իւր հմտութիւններովն : Ժողովուրդ մը
իւր թմրութենէն սթափեցնելու համար կը-
ծու յանդիմանութիւններն և խորհրդածու-
թիւններն ուշիմ և խոհեմ գրութիւններէն
շատ աւելի օգուտ կընեն . և ասոր քաջ հա-

մոգված ըլլալուն համար է որ խրատելու տեղ
կը նախատէ և շոյելու տեղ կը խածնէ : Քա-
նի որ նպատակս սուրբ է , կըսէ Պ. Արծրու-
նին , միշտ իրաւունք կունենամ հայերուն քոյ-
շան , քոյ , անասի , լեւոյ , անասի և այլն ըսելու :
Թէ և այս լեզուն հակառակ է մամլոյ աղա-
տութեան , բայց համաձայն ըլլալով հայրե-
նեաց տղատութեան , կը հրաւիրենք մեր քոյ-
գայիներն չզայրանալ Պ. Արծրունւոյ յան-
դիմանութիւններուն դէմ որ քան ալ անմար-
սելի ըլլան անոնք , վասն զի առանց հայհո-
յութեան չիք փրկութիւն :

Զինքն անձամբ ճանաչելու պատիւն չու-
նենալով չենք կարող անոր կազմութեանը
վրայ գաղափար մը տալ մեր ընթերցողնե-
րուն . իսկ եթէ հաւատանք մեզի տրված ծա-
նոթութիւններուն՝ կը պարտաւորինք ըսել թէ
Պ. Արծրունւոյ կազմը նոյն ուղղութիւնն ունի
ինչ ուղղութիւն որ ունի Մշւը , և անշուշտ
փառք մ'է իրեն եթէ ոչ Մշւին մէջ գոնէ
իւր անձին վրայ Եզորոսն ներկայացնելը :
Դարձեալ մեր քաղած տեղեկութիւններուն
յենլով Պ. Արծրունին պէտք է ունենալ այն
դէմքը զոր կունենայ մարդ երբ սխալմամբ
գաւաթ մը կաղ խմէ :

ՔՐԻՍՏՈՍՏՈՒՐ ՂԱԶԱՐՈՍԵԱՆ

Այս Զովին ալ ծննդեան թուականը
յայտնի չէ իւր սկզբունքներուն պէս : Պատ-
մագիրներէն ոմանք 1812 ին կը զրկեն զայն
և ոմանք 1820 ին . բայց ինքը ոչ մին կըն-
դունի և ոչ միւսն , 1826 էն անդին չուզեր
երթալ : Եթէ ամուսնանալու դիտաւորու-
թիւն ունեցած ըլլար՝ կզգուշանայինք իւր
ճիշդ տարիքն հրատարակելէ . բայց քանի որ
լսած ենք թէ մօտերս վարդապետ ձեռնադ-
րովելու միտք ունի , հանդարտ խղճիւ կըր-
նանք պնդել որ Քրիստոստուր Ղազարոսեան ,
ազգային երիցագոյն երեսփոխան , անձնա-
նուէր դասատու անձնանուէր ընկերութեան ,
կէտ առ կէտ գործադրիչ ազգային Սահմա-
նադրութեան , վարժապետ և ընկեր Ստե-
փան Փափաղեանի , տնօրէն ազգային վար-
ժարաններու , 1816 ին եկած է . . . Սա-

մաթիա, վասն զի այն թուականին Ղալաթիոյ
խորհրդարանը դեռ չինված չէր :

Իւր անունովն քիչ մը Քրիստոսին պա-
տուոյն դպած է . իւր սատանայութիւններն
մօտէն տեսնողները կըսէին, « եթէ Քրիստո-
սին տուրքն այս է՝ պէտք է որ քրիստոնէու-
թիւնը թողունք : »

Մանկութեան առաջին հառաչանքն, կըսէ
բարոյագէտ մը, ազատութեան համար է :
Քրիստոստուրին առաջին հառաչանքը քրի-
ստոսի համար եղաւ . երկրորդ հառաչանքն երես-
փոխանութեան համար և երրորդ հառա-
չանքն ազգային գործերէն բնաւ չքաշվելու
համար :

Երբ ճեմարանը 1843 ին փակվեցաւ՝ Սա-
մաթիոյ մէջ Սահակ Էփէրուֆէանունով Ընկե-
րութիւն մը կազմվեցաւ թաղին վարժարանը
յառաջացնելու համար : Այս Ընկերութեան
մէջ գտնվեցաւ Քրիստոստուր, ուր ոսկե-
րիչ Ընկերներուն հետ սկսաւ աշխատիլ եւ
իւր կարմիր թաշկինակն իբրեւ ժողովրդական
դրօշ պարզել ամիրայութեան դէմ : Յիշեալ
վարժարանին ներքին բարեկարգութիւննե-
րուն ինքը կը հսկէր Մինէճի Անդրանիկին
թողով արտաքին յարձակումներուն դէմ
մաքաւիլը :

1849 ին Փրկիչ դրին զինքը : Հոն մլտ
նեղուն պէս շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ .
Նախ և առաջ խենդերն զգաստացնելու հա-
մար թեսաւրոսի քարոյնն իսպառնիւնն ա-
ռաւ և անոր մէջէն դաս տալ սկսաւ իրենց :
Խենդերն իրենց շղթայները շարժելով կը
խնդային — Քրիստոստուրի խենդութեանը
վրայ անշուշտ — և Քրիստոստուր կուրախա-
նար և ինքնիրեն կըսէր .

« Եթէ չեն զգաստանար՝ գոնէ կը զուար-
ճանան : »

Երկրորդ՝ Հիւանդանոցի մէջ գտնված
որբերը սրահի մը մէջ հաւաքելով՝ Փրկչի Որ-
բանոցը հաստատեց . դասատուներ կարգեց
և ազգային մանկուոյն յառաջադիմութեանը
ամեն հոգ և խնամք տարաւ, թէպէտ և իւր
յառաջադիմութեան համար ալ գիշեր ցորեկ
աշխատելէն ետ չէր կենար :

Երրորդ՝ Հիւանդանոցին տետրակները
կարգադրելու ձեռնարկեց . սակայն տոմա-
րակալութեան շատ հմուտ չըլլալուն պատ-
ճառաւ՝ տետրակները խաղ խաղացին իրեն
և սկսաւ բամբասովիլ : Շատերը կըսէին թէ
Քրիստոստուրի կոկորդն ալ Մայր-Հաշիւ մ'է,
հասկցնելու համար որ շատ հաշիւներ փո-
խանակ տետրակներուն մէջ անցնելու Քրիս-

տոստուրին կոկորդը անցած են . բայց ինք
որ օրինաւորութենէ բնաւ չհեղիւր կը պատաս-
խանէր իրենց .

— Եթէ ապօրինաւորութիւն կը տեսնաք
տետրակներուն մէջ՝ բռնեցէք և պատժեցէք
. . . տետրակները :

Չորրորդ՝ ճեմարանին կարասիքը և գոյ-
քը հիւանդանոց փոխադրել տուաւ . հեմարան
անունն ալ հոն բերաւ և Փրկչի դպրոցն
հեմարան անունն առաւ : Իւր անունը բարձ-
րացնել ուղած ժամանակը՝ վարժարանին
անուան բարձրացման համար ալ անհոգ
չմնաց : Բայց միթէ վարժարանն այդ մեծ
անուան համապատասխանող արդիւնք մը
ցոյց տուա՞ւ : Այս կէտը նկատողութեան
չառաւ . և աւնելու ալ պարտաւոր չէր .
այսօրուան օրս որ բանն է այն որ իւր ան-
ուան մեծութեանն արժանի արդիւնք մը
ցոյց տուած ըլլայ : Մարդերն աւելի մեծ
անուն վաստկելու մոլութիւնն ունին քան
թէ մեծ մարդ ըլլալու առաքելութիւնն :
Տարեկան բաժանորդագիրը չվճարող մէկը
կենէ լրագիրներու մէջ հրատարակել կու-
տայ թէ այս ինչ վարժարանին լրագիր մը
նուիրած է : Չորս սիրական ունեցող օրիորդ
մը՝ ուրիշներու խորհուրդ կը հարցունէ թէ

որ վանքը մտնէ մայրապետ ըլլալու համար :
Գրավաճառի մը առջևէն անցիր և գիրքերու
անունները կարդա . ինչ մեծ և շլացուցիչ
անուններ , մարդս ինքզինքն անարժան կը
դատէ այնպիսի բարձրանուն գիրքերու ըն-
թերցողն ըլլալ . կը վախնայ գրավաճառին
հարցունել անոր գիրն որպէս զի չըսվի իրեն
թէ՝ դու չես կարող ատոր յայտնած բարձր
և վսեմ գաղափարները ըմբռնել . բայց գիր-
քը , թղթատէ՝ զայն և գոցէ . Աղա-
անկէ լաւ կը խօսի : Հարուստ մը կը փափա-
քի առաքելն անուամբ կոչվիլ , բայց անմի-
ջապէս կը հանէ հագուստները , անկողնոյն
մէջ կը մտնէ և հիւանդ կը ձեւանայ երբ պա-
տուհանէն տեսնէ որ Սովեցոյ Յանձնաժողո-
վէն մէկն իւր տունը կը հարցունէ դրացւոյն :
Ուրիշ մը կուզէ հանգստեան ձանչըղիլ և աժան
գիրք գնելու համար փողոցը պարտող հը-
րեայներուն զամբիղը կը խառնէ : Ո՞ր մէկը
թուեմ և ինչո՞ւ ամբաստանեմ Քրիստոս
տունն , միթէ այսօր թաղային բոլոր զբօսարան-
ներն Բաղայն վարժարան անունը չունին :

1853 ին հրաժարեցաւ Փրկչի հոգաբար-
ձութենէն 1857 ին դարձեալ մտաւ : Ինչո՞ւ
եղաւ , ինչո՞ւ մտաւ : Քանի որ մեր մէջ քըն-
նութիւն չկայ և միշտ պատուաւոր հաշտու-

Թիւն կայ չենք կարող գիտնալ թէ ինչո՛ւ եւ
լաւ և ինչո՛ւ մտաւ, միայն սա կրնանք վը-
կայել որ քանի մը տարի ետքը Քրիստոսոստուր
էֆէնտին իւր խղճէն կը տանջվէր, ան-
պատճառ յանցանք մը, մեղք մը գործած
ըլլալու էր որ Անձնանուէր ընկերութեան
յարեւոյ՛ ամեն կիրակի Ղալաթիա կերթար
և պանդուխտներուն ձրի դասատուութիւն
կընէր։ Մինչև այսօր, բաց ի Զատիկի կիրա-
կիէն և Սահմանադրութեան տարեդարձի օ-
րէն, ամեն կիրակի Ղալաթիա կերթայ եւ
պանդուխտ եղբայրներուն անձնանուիրու-
թեամբ դասախօսութիւն կընէ։ Կուսուցանէ
իւր աշակերտներուն թէ մարդս երբ Սիսն
պաշտպանելու է և Էջմիածինը հարուածելու է
և երբ վերջինը գովելով առաջինը պարսա-
ւելու է։ Կը սորվեցնէ նա և թէ երբ ծափա-
հարելու են ղինքն երեսփոխանական ժողո-
վոյ մէջ և թէ երբ ճնշում՝ բանեցնելու են ժո-
ղովոյ վրայ։ Եւ որովհետև այս գիտութիւն-
ներէն աւելի դիւրաւ կը սորվէին աշակերտ-
ներն՝ Երեսփոխանական ժողով կուգային եւ
իրենց վարժապետը խօսել սկսելուն պէս կը
ծափահարէին, փառասիրութիւնն եթէ խեն-
դութիւն չէ գոնէ զվեղ երբեմն խենդու-
թեան կը մղէ։ Ամեն դերասան, կըսէ, ժան

ժաք Բուսօ, ծափահարվիլ կուղէ, մեր ե-
րեսփոխաններն ինչո՞ւ չունենան այս վափաքն։
Որչափ երեսփոխաններ կը գտնուվին որ օրա-
կանով մարդ կը վարձեն ժողովոյ մէջ ծափա-
հարելու համար ղիրենք երբ խօսին, ե-
րեսփոխաններ զորս այն ատեն պէտք էր ծա-
փահարել երբ չեն խօսիր։ Ո՛րչափ շողոքոր-
թութիւններ, քանի տակառ գլիններ Կեցցէի մը
համար։ Ի սկզբան Կեցցէներն իրաւ շատ սուղ
կը ծախվէին, բայց հիմայ որ այս ապրանքն
վաճառողները շատցած են՝ դաւաթ մը օղիի
չորս Կեցցէ ծախու կառնելի։ Համին իսկ
դաւաթ մը խահուէով պերճախօսութեան
մրցանակ կառնէ մեր երեսփոխանական
ժողովոյ մէջ։ Ելնենք սակայն հիմայ այս
ժողովէն ուր քիչ մը ետքը պիտի մըտ-
նենք։

Քրիստոսոստուր տնտեսագիտութեան դաս
ալ կուտայ իւր աշակերտներուն, սակաւա-
պետութեան կը հրաւիրէ զանոնք յորդորե-
լով որ քիչ ծախք ընեն, Հարուստները, կը-
սէ, եթէ տասը ֆարսյով կանցնին կամուրջէն
դուք հինգով անցնելու էք, տասը վճարելն
ձեզի համար շաղկալութիւն կը համարվի։ Տըն-
տեսագիտութենէն ետքը բարոյականութեան
վրայ կը խօսի, այս դասէն ետքը կու-

դայ աշխարհագրութիւն որուն կը յաջորդէ
թուաբանութիւն :

Անձնանուիրութեան սահմանն ընդար-
ձակելու կամ սահմանէն անդին անցնելու
համար 1867 ին Սերաստիա մեկնեցաւ և շատ
գիւղեր ու քաղաքներ շրջելէն ետքը Պօլիս
վերադարձաւ : Բոլոր շրջագայած քաղաքնե-
րու մէջ Անձնանուէր Լնկերութեան նպա-
տակն գործադրել աշխատեցաւ հետը տանե-
լով գրքեր և թուղթեր որոնցմէ ամենուն կը
բաշխէր և երբեմն ալ իր ձիուն կուտար որ
անօթութենէ չմարի :

1870 ին երեսփոխան ընտրվեցաւ : Մին-
չև այսօր բացակայ եղած չէ և եթէ օր մը
Ս. Պատրիարքն ժողովն Այսթէֆանօս կամ
Չաթալճա տանի՝ հոն ալ առաւօտուն կու-
նուիս կերթայ և ներկայ չգանձողներուն վը-
րայ օրինաց խստութիւնը գործադրելու հա-
մար առաջարկութիւն մը կը ներկայացունէ :
Օրինաց մասին այնքան ճշգրութիւն կը պահէ
որ եթէ երեսփոխանին մէկն քովէն իւր որ-
պիսութիւնը հարցունէ՝ ամեն հարցում, կը-
սէ, պէտք է գրաւոր ըլլայ և դիւանին ուղ-
ղովի : Ամեն նիստի մէջ խօսք կուղէ և կառ-
նէ. և իւր խօսքը չվերջացնէր առանց քուէ
առաջարկելու. քուէն իւր վերջաբանութիւնն

է : Շատ անգամ որ ատենապետի սով կըլ-
լայ՝ իբրև երեցագոյն երեսփոխան ատենա-
պետ կընտրվի : Աւելորդ է ըսել թէ՝ սովն
քարերէ դիւրամարս կերակուր կը շինէ : Ա-
տենապետութեան աթոռին վրայ բաղմունն
պէս զանգակին կը դիմէ : Յայտնի է որ զան-
գակին պաշտօնն է ընդհանրապէս լռեցնելու
հարկադրել այն երեսփոխանն որ խնդիրէն
կը շեղի և ի կարգ չդար. Գրիստոստուր է-
ֆէնտին այնքան չարաչար կը գործածէ զան-
գակն որ կը հնչեցունէ զայն երեսփոխանին
ի կարգ դալէն ետքն ալ և կստիպէ զմեզ
ըսել թէ զանգակ մ'ալ պէտք է ատենա-
պետին զանգակն ի կարգ. հրաւիրելու հա-
մար : Ատենապետութեան մէջ խօսք կուտայ
միայն անոնց որոնք իւր կուսակցութենէն
են, և այս եղանակով վրէժ կը լուծէ բոլոր
այն երեսփոխաններէն որոնք ժամանակաւ
համարձակած են իրեն կարծեացը դէմ խօ-
սելու : Քուէի կը դիմէ առանց սպասելու որ
խնդիրը լուսաբանվի, և իրաւունք ալ ունի,
քանի որ քուէն պիտի որոշէ ամեն բան և
քանի որ ձախակողմեան մը չգիշանիր հաւա-
նութեան քուէ տալ աջակողմեանի մը մէկ
առաջարկութեան, ինչ հարկ կը մնայ երկու
ժամ չատախօսութիւն ընելու : Երեսփոխա-

նութեան որչափ սիրահար ըլլայն ցոյց տալու համար բաւական կը համարինք հոս յիշել որ երբ երեսփոխանութենէն ելնել պէտք եղաւ՝ պարզապէս յայտնեց թէ՝ տեղէն չպիտի երեւայ մինչև որ տեղն ուրիշ մը չգայ : Իսկ երբ տեսաւ որ անպատճառ ելնել հարկ է՝ բոլոր թաղերը պաշտելով, ոմանց ոտները համբուրելով, ոմանց վերարկուն պագնելով յաջողեցաւ նորէն երեսփոխան ընտրվիլ : Առաջուան պէս շատ չխօսիր հիմա. նախ՝ անոր համար որ ատենաբաններն բեմն երթալու են հոն խօսելու են և ինքն մէկ երկու ժամ ոտքի վրայ կայնել չուզեր . եթէ սովորութիւն ըլլար որ երեսփոխաններն պառկելով ատենաբանէին՝ բնաւ չէր լռեր . երկրորդ՝ անոր համար որ կարծիքներն հասունցնելու համար այնքան պահած է զանոնք որ կէսը փտտեր է և կէսը միայն կըրնայ ուտվիլ, և ան ալ ծերերէն :

1872 ին վարչութեան քաղաքական ժողովոյ անդամ եղաւ : Իրեն պաշտած Սահմանադրութեան ոգւոյն հակառակ ներքին կանոնադրութեամբ և իւր կիրքով մեծ դեր խաղաց Սամաթիան տակնուվրայ ընելով : Քաղաքական ժողովն որ տասնըչորս անդամներէ բաղկացած էր վեցի իջած էր որոնց մէջ

կը գտնվէր նաև ինքն և մահկանացուներու անձանօթ սահմանադրութեամբ կը վարէր իւր պաշտօնը : Այս մարդն այնչափ անդթաբար առնչեց Սամաթիացիներն որոնք իրենց վարժարաններուն այս մարդուն շնորհիւ փճանալը տեսնելով հատուցին իրենց համբերութիւնն, և օրինաւորութենէ յուսահատելով ապօրինաւորութեան դիմելու ըստիպվեցան, Պատրիարքարանի վրայ յարձակելով վար առին զինքն որ Մշեցիներ բերել տուած էր նոյն օրը Սամաթիացիները ծեծել տալու համար : Քաղաքական ժողովէն իյնալուն պէս իւր ընկերներովն Խրիմեանի տապալելու գործոյն ձեռք զարկաւ : Այս խընդրոյն մէջ Մինէճի Անդրանիկի ընկերն ծանօթացուց զինքն ազգին որ շատ աղէկ հասկըցաւ թէ այս մարդն օրինաւորութիւն ըսելով իրեն նախնի կը հասկնար :

1874 ին Ելեմտական հոգաբարձու եղաւ ինչպէս որ պաշտօնի գլուխ անցան կամ բարձրացան կամ սուրբ քաղաքին հաշիւները քննելու համար երկու հարիւր ոսկի առին կամ գողութիւն ըրած ըլլալու համար վանահայր անուանվեցան բոլոր այն անձերն որոնք մատ ունէին Խրիմեանը գահընկէց ընելու գործոյն մէջ : — Կըցաւինք որ առիթն

միշտ կը ներկայանայ և անաշուռութիւնն
միշտ կստիպէ զմեզ այս ճշմարտութիւնը
կրկնելու — Եօթանասուն հազար դահեկան
պարտք ունէր Պատրիարքարանն այս թուա-
կանին — թէպէտ և չենք յիշեր թուական
մը՝ ուր աղգային սնտուկն առնելիք ունենայ—
Այս պաշտօնին գլուխն անցնելուն պէս սկը-
սաւ խորհիլ թէ ինչ հնարք բանեցունելու է
վճարել եօթանասուն հազար դահեկանի
պարտքն երբ սնտուկի մէջ եօթը լումայ չը
կայ : Քանի մ'օր խորհելէն վերջը գտաւ որ
այս պարտքերն ընդհանրապէս կը վճարվին
. . . չվճարվելով . ուստի հրաման տուաւ
գանձապետին որ եթէ պարտատէրները գան
և դրամ պահանջեն՝ բան մը չխօսին , Պատ-
րիարքարանի պաշտօնեաներու ամսական չը
վճարեն վերջապէս սնտուկէն դրամ չհանեն
դուրս :

Հացագործը հետեւեալ օրը կուգայ
գանձապետին .

— Բարի լոյս :

Գանձապետը գրով կգբաղի :

— Բարի լոյս :

Գանձապետը Մայր հաշիւէն թուղթ մը
կը դարձունէ :

— Բարի լոյս :

— Գանձապետն համր է :

— Բարի լոյս , կը պօռայ հացագործը :

— . . .

Մասվաճառը կուգայ .

— Բարի լոյս

— . . .

Նպարավաճառը վաղելով կը հասնի .

— Ինձի ալ ստակ տուէ՛ք այսօր :

Գանձապետը կստիպվի յայտնելու թէ
ինքն հրաման ընդունած է դրամի վերաբե-
րեալ խօսքերու մէջ չմտնել :

Պարտատէրները քիչ մը կը պօռան . Ե-
ղելութիւնը կիմանայ Քրիստոսաւոր էֆէնտին
որ կը յայտնէ իրենց թէ առանց Ժողովոյ
հրամանին գանձապետը ստակ չկրնար տալ :

— Ժողովն ե՞րբ հրաման պիտի տայ որ վճարվի :

— Երբ որ գումարվի :

— Ե՞րբ կը գումարվի :

— Երբ գումարման պէտքն զգացվի :

— Ե՞րբ կզգացվի այս պէտքը :

— Երբ հրաւեր դրկվի :

— Ե՞րբ կը դրկվի հրաւերը :

— Երբ որ հրաւիրողները գրվին :

— Ե՞րբ կը գրվին :

— Երբ զանոնք գրող պաշտօնեային ամ-
սականը վճարվի :

— Ե՞րբ կը վճարվի :

— Երբ սնտուկին մէջ ստակ գտնուի :

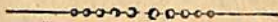
Այս կտրուկ պատասխաններով պարտաւէրներուն պատկառանք ազդեւէն ետքը ըզգաց թէ բնաւ բան չվճարէն անկարելի է . ուստի սկսաւ երբեմն փոքրիկ երբեմն մեծ գումար մը զեղչելով երբեմն ալ բոլորովին զեղչելով զանանք գոհացնել : Միւս կողմէն աւելորդ պաշտօնեաներուն ինչպէս նաև Պատարիարքարանի ձիերուն ճանբայ տուաւ : Սհա այս էր ծրագիրն որով եօթանասուն հազար դահեկան պարտքը վճարեւէն ետքը յաջորդներուն թողուց որ նորէն երկու հարիւր ութսուն հազար դահեկան պարտք գոյացունեն և 1877 ին նորէն ելեմտական հոգաբարձութեան կոչվի այդ պարտքն ալ սրբելու համար : Պէտք է հոս յիշել թէ կնճռոտ հաշիւներու մէջ սրբած է շատ պարտքեր՝ որոնք յաջորդ ելեմտականի օրով վճարված են : Այսու ամենայնիւ իւր կարողութեանը չափ ծառայած է ազգին այս ճիւղին մէջ ուր յաջողելու համար մարդս ճարպիկութիւն ունենալու է պարտք չվճարելու :

Այս պաշտօնէն հրաժարելէն ետքը Գրիստոստուր եֆէնտի սկսաւ արձակ համարձակ ազգին չարիք հասցունել, և չարիք հաս-

ցունելուն համար ալ ամսական առնել, Նախ՝ Իւսկիւտարու Ս. Կարապետի վարժարանին մէջ Տեսչութեան պաշտօն ստանձնեց, քիչ մը ետքը Սբ. Խաչի դպրոցին մէջ և ետքն ալ Իճատիէ, Գարակէօմիւրիկ ևն : Այս յանցանքն մեծ էր, որովհետև յայտնապէս կը գործէր և ամսականով : Յիշեալ թաղերու թաղականերն իրմէ աւելի յանցանք ունէին գործելու ստիպելով զինքն այնպիսի պաշտօնի մը մէջ որուն բոլորովին անձանօթ է : Մարդս իւր սահմանէն դուրս անդիտութեամբ տւելի վընաս կը հասցունէ քան իւր սահմանին մէջ դիտութեամբ :

Գրիստոստուր էֆէնտին ազգին բարիք ալ ըրած է չարիք ալ հասուցած է իբրեւ սխալական մարդ : Անձնանուէր ընկերութեան մէջ մեծ ծառայութիւն ըրած է մեր պանդուխտ եղբայներուն դաստիարակութիւն ընելով . բայց ասկէ աւելի մեծ ծառայութիւն մ'ալ ըրած է որ անուրանալի է եւ որուն համար ազգն իրեն երախտապարտ է, և այս մեծ ծառայութիւնն ալ սա է որ ամուսնացած չէ և զաւակ չունի : Աղնուապետութեան թշնամի է, թէպէտ և ժողովրդեան ալ շատ բարեկամ չէ : Իւր կիրքերն այնչափ ծայրայեղութեան կը տանին զինքը որ մէկ

անձէ վրէժ լուծելու համար այն անձին բը-
նակած քաղաքը կրակի կուտայ . և իւր շաւ-
իէին յարմար կրակ կը փնտռէ այն տեղը :
Նիհար կազմով , միջին հասակով , ճեր-
մակ մազերով մարդ մ'է Գրիստոստուր էֆէն-
տին : Մօրուքը մտքին պէս է . կարճ է : Ձը-
մեռն այնչափ զգեստ կը հագնի իրարու վը-
րայ՝ որ կասկած կուտայ ծխախոտի վարչու-
թեան պաշտօնեայնեան որոնք իրեն ծոցը
կը խուզարկեն ծխախոտ դտնելու համար ,
բայց Լնդհանուր Ժողովոյ ատենագրութիւն-
ներէն ուրիշ բան չեն գտներ : Ինքը պըճնա-
սէր չէ և շատ անգամ այնչափ անկանոն
կերպով կը հագովի , որ եթէ արտի մը մէջ
գտնուի՝ խրտուիլակ կը կարծովի : Եթէ կան
փափաքողներ զինքը ճանաչելու , կը հրաւիր-
վին յիշել դէմքն այն մարդուն որ ստիպու-
ղական գործ մ'ունենալով իր երթալիք տե-
ղը շուտ հասնելու համար իւր չգիտցած մէկ
փողոցին մէջ կը մտնէ և հինգ հարիւր քայլ
առնելէն ետքը կը տեսնէ որ այդ փողոցն
անել է :

ԳՐԻԳՈՐ ԷՆՅԻՅԷՃԵԱՆ

Կաւանդովի թէ երկար տարիներէ հետէ
վիճաբանութիւն մը բացված էր աստուածա-
բաններու մէջ Աստուածաշունչին այն խօսքին
վրայ որ կըսէ . « Մտըժացաւ Աստուած զի ա-
րար զմարդն ի վերայ երկրի : » Իւրաքանչիւր
գպրոցին աշակերտներն իրենց ուղածին պէս
կը մեկնէին այդ պարբերութիւնն : Ոմանք սա
բացատրութիւնը կուտային թէ Աստուած չէր
գիտեր որ մարդն մոլութիւններու մէջ պիտի
խղդվէր : Ուրիշները կը պնդէին թէ Աստու-
ծոյ խղճին դպած էր մարդու գոյութիւն տա-
լով անոր , խեղճութեան պատճառ ըլլալն :
Վիճաբանութիւնն երբ այսպէս կը շարունակ-
վէր և ահա 1840 ին Գրիգոր Էնֆիլէճեան կը
ծնէր Տիգրանակերտի մէջ : Երախային ծնն-
դեան չորրորդ օրն մկրտութեան հանդէսը
կը կատարվէր եկեղեցւոյ մէջ ուր կը գտնը-
վէին երկու վարդապետներ : Արարողութիւնն

լմննալուն պէս այս վարդապետներէն մին իւր ընկերոջը դարձաւ և հարցուց .

— Կրցար դու չակել թէ ինչո՞ւ զղջաց Աստուած մարդն ստեղծած ըլլալուն համար :

— Դժբախտաբար այո՛ , պատասխանեց միւսն , իւր կանխատեսութեամբն Աստուած գիտէր անշուշտ որ Էնֆիլէճեան մը պիտի դար աշխարհ :

Այն թուականէն ի վեր , կըսեն , լուծված է այս խնդիրն և հիմայ բոլոր աստուածաբաններն իրաւունք կուտան Աստուծոյ : Եթէ Աստուած զղջացած է մարդն ստեղծելուն համար , որչափ աւելի զղջացած է արդեօք զայն իւր պատկերին համեմատ ստեղծած ըլլալուն համար : Իսկ մենք , մեր սովորութեան համեմատ , աստուածաբաններու թողլով այս խնդիրներու լուծումն , կը դառնանք մեր նիւթին :

Հետաքրքիր ընթերցողն կը փափաքի հարկաւ գիտնալ թէ ինչպէս եկաւ աշխարհ Գրիգոր Էնֆիլէճեան :

Փառք կուտանք Աստուծոյ որ 1840 ին կառք չկար Տիգրանակերտ . և թէ ըլլար՝ աշխարհ գալուն պէս պիտի ըսէր այս երախայն .

— Մէկ ոսկի տուէք կառքի վարձք , հիմայ Բարձրագոյն Դռնէն եկայ :

Այսպիսի խօսք մը ըրած չէ , ոչ ալ կառքի վարձք առած է աշխարհ գալու համար , վասն զի Պատրիարքարանի հաշուէտոմարներու մէջ ասանկ դումար մը նշանակված չէ :

Առանց Օլէնտօրֆ կարդալու վեց ամիսէն խօսիլ սկսաւ . « Դու ի՞նչ , Ինչ անուշ բերէ , Էնֆիլէճեան Դռնէն խօսքերն այնպէս կը գործածէր ինչպէս մենք կը գործածենք Բաբէ Լոյս , Աստուծոյ Բաբին : Շատ անգամ կըսէր . հայ ինչ , հիւս , ինչ . և այս պահանջումը իւր ծրնողացը կը յիշեցունէր Բաբէ Լոյս , հիւս , ինչ » :

Իւրաքանչիւր մարդ իւր վրայ կունենայ անգամ՝ մը որով սիրելի կըլլայ ուրիշներուն : Մին իւր ձեռներովն , միւսն իւր ականջներովն , ուրիշ մը իւր բերանովն , չորրորդ մը իւր ուղեղովն համակրութիւն կը գրաւէ : Էնֆիլէճեանը սիրելի ընող անգամն լեզուն էր որուն շատերը սիրահարած էին :

1840 ին Տիգրանակերտի մէջ նոր սկսած էր քարեկենդանի ատեն դիմակ անցունելով տունէ տուն պտըտիլը : Քանի մը երիտասարդներ կը փափաքին որ դիմակ մ'անցունեն Էնֆիլէճեանին , որ դեռ մէկ տարեկան էր , և մէկտեղ պտըտին : Պզտիկ տղայներու համար դիմակ ուսկի՞ց գտնելու է , սովորութիւն եղած չէ մինչև հիմայ որ պզտիկ տը-

ղայներն դիմակ կրեն : — Աղթենք որ գոնէ այս սովորութիւնն տղայներու մէջ մուտ չըգանէ , որպէս զի կարող ըլլանք անդիմակ դէմքեր տեսնելու : — Երիտասարդներն վերջապէս կ'որոշեն որ իրենք յինքն հատ մը և անմիջապէս պղտիկ դիմակ մը կը շինեն և այս աղուն երեսը կանցունեն : Աղուն որ դիմակ , ազգասիրութիւն բուրդ դիմակ մը : Կարաւանը ճանքայ կեղնէ և քանի մը փողոց դառնալէն ետքը պղտիկ դիմակաւորին դիմակը կիյնայ . դերձանը շատ բարակ ըլլալով բըրդած էր : Նորէն կը կապեն , նորէն կը բրդի : Փողոցի մէջ կայնած երբ այս երիտասարդներն կը խորհէին իրենց ընելիքին վրայ , ատաղձագործ մը՝ որ նոյն գիշերը խանութին մէջ կաշխատէր , կարծելով թէ գողերն կը խորհրդակցին փողոցը՝ խանութէն դուրս կը նետվի և կսկսի զանոնք դիտել : Երիտասարդներն ատաղձագործին կը մօտենան եւ իրենց ցաւն կը յայտնեն անոր՝ որ շուտ մը խանութը կ'մտնէ և քանի մը վայրկեանէն դուրս կեղնէ պնակ մ'ի ձեռին : Դիմակը կառնէ և ետիւ առատօրէն սոսինձ քսելէն ետքը տըղուն երեսը կը փակցունէ և խումբը կը ճանբէ : Բաւական կը զուարճանան նոյն գիշեր : Երբ իրենց տունները կը դառնան՝ ամենքն ալ ,

ինչպէս օրէն է , իրենց դիմակներն վար կ'առնեն , բայց մանուկն էնֆիլէճեան չկրնար իրենը հանել վասն զի սոսինձով փակցըված էր և անհնար էր քաշել հանելն առանց երեսը պատառելու : Բարեկամները խորհելով որ դիմակը հանելու համար երեսն պատառելը դժբախտ չար քան զաւել պիտի ըլլար՝ թող տուին որ դիմակը մնայ յուսալով միանգամայն որ աղուն դէմքը քանի մեծնայ դիմակն ինքնիւրէն կ'կիյնայ : Իսկ էնֆիլէճեան՝ որ մանկական հասակին մէջ վարժված էր դիմակ կըրելու , չհանեց և ստիպվեցաւ կրել այն ազգասիրութեան դիմակն մինչև մօտ ատեններս :

Յայտնի բան մ'էր որ խելօք չնստող տղայները մեր մէջ ընդհանրապէս ուրիշին տունները կը շրջվին . հռովմէական ազգայիններու մէջ ալ սովորութիւն է , քիչ բացառութեամբ , վանք ղրկել այն ամեն տղայներն որ տունը տակնուվրայ կ'ընեն : Էնֆիլէճեանի ծնողքն իրենց զաւակին բարիքը քնելու և ազգին չարիք հասցնելու համար վանքէն ուրիշ տեղ մը չէին կրնար դնել զայն :

1856 ին Լիբանան Զմմառի վանքը կը մտնէ : Հոն եւրոպական լեզուներու աշխա-

տած ժամանակը չմոռնար նաև ուսանելու տաճկերէն լեզուն զոր, ինչպէս կը վկայեն, ձեռք կը բերէ այնչափ որչափ որ պէտք է գիմաղինը շողոքորթելու համար։ Շուրջ վեց տարի յիշեալ վանքին մէջ իրեն հարկաւոր եղած բաներն ուրվելէն ետքը Գրիգոր Բ. Կաթողիկոսէ վարդապետ կը ձեռնադրվի։ Սև հագուստներու մէջ փաթտրվելէն մէկ երկու տարի ետքը Եւդոկիա կուղևորի ուր շատ ընդունելութիւն չգտներ։ Գերապայծառ Անտոն Հասունեան, որ Եւդոկիոյ կողմերը կը դանդաղէր նոյն թուականին, կաղաչվի հետն տունել տանիլ Էնֆիլէճեանն, Հասունեան կընդունի իրեն եղած աղաչանքն և կը հրամայէ Էնֆիլէճեանին պատրաստութիւն տեսնել ճանքայ ելնելու համար։ Ասկէ ծնունդ կառնու ահա այն թշնամութիւնն որ մինչև այսօր կապրի այս երկու սև գլուխներու մէջ տեղը։

1866 ին Կ. Պօլիս կուգայ — Մաքսատունէն ի՞նչպէս թող տունն. չդիտենք — և կօկտի դինքն ծանօթացնել այն քարոզներով զորս կուտար Բէրայի Սր. Սատուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ։ Բարձր ձայն մը ունենալուն համար ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ կը գլխէր անոր քարոզն կամ, լաւ ևս,

ձայնը լսելու համար ինչպէս մենք կերթանք երբ տեղ մը աղէկ երգիչ մը տեսնենք։ Քարոզներուն մէջ միշտ ազգային ոգւով շարժելու կը ճգնէր ժողովուրդն և դադանապէս Հասունեանի դէմ կը մաքառէր ազգային իրաւունքներու պաշտպան կանգնելով։ Ժողովուրդն, որ շատ անգամ կը խաբվի, սիրեց այս ազգասէր քարոզիչն որուն բերանը Դիոգլինէսի կարասին բերանին պէս երբեմն հարաւային կողմը երբեմն ալ հիւսիսակողմ։ Այս եղանակաւ ժողովուրդը շահեցաւ և Հասունեան խաղին մէջ մեծ դեր կատարեց։

— Ի՞նչ դեր կատարեց, կը հարցունէ մին։

— Ազնուական հօ՞ր դեր խաղաց, կը հարցունէ ուրիշ մը։

— Հակառակորդի՞ դեր։

— Սպասուորի՞ դեր։

— Սիրահարի՞ դեր։

Ամենն ալ կատարեց. բայց կաղաչեմ մի՛ ընդմիջէք խօսքս։

1870 ին թեերը սօթտելով ազգային դործերուն մէջ մտաւ. . . կառքով։ Քաղաքականութիւնն արդէն նպաստաւոր էր Հակահասունեան դատին — այն թուականին քաղաքականութիւնը Հակահասունեանները

Կր ճանաչէր, մինչդեռ հիմակուանը
Հասունեանները Կրնդունի — եւ
Էնֆիլէճեան այս առիթէն օգուտ քաղելով
կը քաջալերվէր և յանդգնութեամբ Բ. դըռ-
նէն կը պահանջէր ազգին իրաւունքներն զորս
• • • արդէն ունէր ազգը : Ճանչցուց զինքն
բոլոր բարձրաստիճան պաշտօնատարներու ո-
րոնցմէ ոմանք լաւ ընդունեցին զինքն և ու-
մանք ալ բնաւ չընդունեցին : Ամենաչնչին
բաներու վրայ տեղեկութիւն առնելու համար
Բ. Գուգը կը վազէր և առանց քաջվելու Սը-
տաքին Գործերու պաշտօնէին նստած սեն-
եակը կը մտնէր հարցունելու համար թէ Ժա-
մը քանիին շողենաւ կայ Իւսկիւտարի հա-
մար : Երբ Բ. գոնէն հրաման եղաւ որ եկե-
ղեցիններն Հակահասունեանց յանձնըվին՝ ինքը
Ժողովրդեան գլուխն անցնելով դնաց տիրեց
եկեղեցիներուն, զորս տարի մը առաջ նորէն
ձեռք անցուց Հասունեան :

Այսպէս ազգային գործերուն ղէկավա-
րութիւնն ստանձնեց — ես իւր ղէկավարու-
թեամբը Սամաթիայէն Գումըքըրու նաւակով
երթալու կը վախճամ — և իրեն պաշտպան
գտաւ մէկ երկու ամիրաներ զորոնք այնպէս
կը գործածէր ինչպէս կը գործածէ Խասդիւղ
բանող շողենաւի մը նաւապետ շողենաւին

սուլիչը : չուանը քաշելուն պէս սուլիչը կը
սուլէ : Այս ամիրաները չխորհեցան կամ,
աւելի ճիշդը, պակաս խորհեցան Քիւրէլեանը
պատրիարք ընտրելով : Ինչո՞ւ ընտրեցին Քիւ-
րէլեանը : Վասն զի թշնամի էր Հասունեանին
մասնաւոր գործի մը համար ինչպէս է Էն-
ֆիլէճեանը : Այս թշնամութեան պատճառն
վերնալուն պէս բնական էր որ թշնամութիւ-
նը տեղի տար հաշտութեան, ինչպէս որ ե-
ղաւ : Այսպիսի պարագայի մէջ Հասունեա-
նին ոչ թէ անձին այլ սկզբունքին հակառակ
և միանգամայն ողջամիտ ու անշահասէր մէ-
կը գտնել պէտք էր : Եթէ կար ասանկ մէկն
ու չընտրեցին՝ շատ ողբալու պարտաւոր են,
իսկ եթէ չկար՝ բնաւ չողբան Քիւրէլեանն
ընտրելուն վրայ, վասն զի ուշ կամ շուտ
պիտի կորուսընէին իրենց դատը : Սակայն
այս ընտրութեան մէջ ալ մեծ դեր խաղա-
ցած է Էնֆիլէճեանն որ ամիրաներու ընտ-
րելի ներկայացուց Քիւրէլեանն որ պատրի-
արք եղաւ և վերջը կամովին հրաժարելովը
վերջին հարուածը տուաւ Հակահասունեան-
ներուն :

Որչափ որ պատրիարքը Քիւրէլեան էր՝
գործողն Էնֆիլէճեան էր ազգին գործե-
րը . . . Խառնակելու համար : Պատրիարքա-

բանի սնտուկին մէջ դրամ չկար, Վարչութիւնը կաշխատէր ազգին ներքին վիճակը բարւոքելու և Էնֆիլէճեան կառքէն վար չէր իջնար:

« Բարի լոյս, ոսկի մը տուէք կառքի վարձք: Աստուծու բարին, վաղը Բ. դուռը պիտի երթամ, երկու ոսկի տուէք » Ասոնք էին ահա իւր տէրունական աղօթքը: Ազգը լուկրնէր եթէ Բ. դրան մէջ սենեակ մը ուզէր Էնֆիլէճեանին համար և ազատվէր երթեւեկութեան ծախքէն: Մնտուկն անկարող իւր եկեղեցականները հողալու՝ կը սնուցանէր Էնֆիլէճեանի վարձած կառքին ձիերը, որք ազգին բաւական եկամուտը փճացուցին եւ այլէկ կերան ու խմեցին դատին շնորհիւ: Հոս դնել արժան կը դատենք այն տեղեկութիւններն զորս ինդրած և ստացած ենք մեր բարեկամներու մէկէն որ ճշմարտախօսութեան համբաւ կը վայելէ: « Գիտնալու է, կը գրէ մեզ մեր բարեկամը, որ այս մարդուն համար չկայ կաթողիկոս, սրատրիարք, սիւնհոգ, աթոռակալ, վարչութիւն և երեսփոխանութիւն: Ընկերութեանց հակառակ է: Երբ վարչութիւնն բարեկարգութեանց կը ձգնէր, Էնֆիլէճեան իւր շռայլ ծախքերով կը ծանրանար վրան: Երբ կղերը ազգօգուտ

կանոնադրութիւններ կը սահմանէր, ասի մէկ երկու ամիրայից կռթնած կը տապալէր արմատէն ինչ որ շատ աշխատութիւններով շինված էր: Վերջապէս քիչ օգուտ և մեծ վնաս տուած է Հակահասունեանց իւր անխոհեմ բնութեամբն և վարուքը, և այսօր Բէրա Ոսկերեան եկեղեցւոյ մեծ ժողովրդարանն իրեն սեպհականած փառաւորապէս հանգիստը կը վայելէ: Այս անձին տնունն մեծ հրուշակուեցաւ, բայց չունի գովեստի գործ մը ամենեւին . . . : Իւր ազնիւ եղբարցը չնմանիր . . . իւր Միաբանութիւնը չսիրեք զինքն իւր կրքոտ բնաւորութեանը համար: Խոհեմութիւն բառն իրեն համար նշանակութիւն չունի, ամեն գործերը գահավիճական են: Խոհումն ու լացն մէկ վայրկեանի մէջ կը տեսնուի աչքերուն վրայ . . . վերջապէս իւր . . . գործողութիւններովն ազգին և ընդհանուր կղերին շատ վնասած է: »

Այս բնթացքովն Հակահասունեաններուն վնասելէն ետքը փափաքեցաւ ուրիշ գործի մը ձեռնարկել, վասն զի Էնֆիլէճեան, գործունեայ մարդ, վայրկեան մը չկրնար առանց գործի ապրիլ, միշտ զբաղած ըլլալու է: Անտոնեան միաբանութիւնն իւր ճաշակին հակառակ էր, ուստի պէտք էր ջնջել զայն,

բայց ջնջելու համար ծրագիր մը պէտք էր :
Էնֆիլէճեան շինեց այդ ծրագիրն որով կը
յայտնէր թէ բոլոր անարարութիւններն
Ջամարու մէջ միանալու էին : Վէճ մը ծագե-
ցաւ երկու միարարութիւններու մէջ . Հակա-
հասունեաններն իրենց մէջ երկուքի բաժնը-
վեցան , կղերն իրարու դէմ ելաւ և Հասու-
նեան սկսաւ զուարճանալ : Այս խնդրոյն մէջ
է որ Էնֆիլէճեանի դիմակն վար առնելեցաւ
և երեսը քիչ մը պատառեցաւ , բայց ինքը
չկարմրեցաւ , կարմիրի վրայ դադարաւ չու-
նի . մանաւանդ թէ քաջ մարդ է . իւր գրա-
ծը , կըսէ Ծերենց , կուրանայ առանց քաշ-
վելու :

Միշտ կը խոստանայ , և եթէ այսօր եր-
թաս և իրմէ տեղեկութիւն խնդրես՝ կը պա-
տասխանէ .

— . . . Էֆէնտին խօսք տուաւ քանի
մը օրէն Հասունի ձեռքէն առնել պատրի-
արքական հրամանագիրն և մեղի տալ :

Թեթևամտներն կըսեն .

— Ի՛նչ գործունեայ մարդ :

Ողջամիտները կը մոման .

— Ի՛նչ գործունեայ սուտ :

1877 ին երբ Միտհատ բաշա Օսմանեան
երեսփոխանական ժողով հրաւիրեց բոլոր հը-

պատակ աղգերու գլուխներն որ կարծիք
յայտնեն պատերազմէն՝ Էն Էլի վրայ՝ Էնֆիլէճե-
ան խօսք առնելով ատենաբանութիւն մը ը-
րաւ որով հասկցուց թէ ոչ միայն պէտք էր
պատերազմիլ այլ նաև հարկ էր անպատճառ
կուրծքէն զարնելիլ — կռակէն զարնուիլն
չընդունիր — : Շատ քաջալերական էր այս
խօսքն . թէպէտ և աւելի աղէկ կըլլար եթէ
ըսէր պէտք է կուրծքէն զարնենք , և ոչ թէ
զարնելինք : Այս վերջինը քիչ մը մութ էր .
շատերն այնպէս հասկցած էին թէ Էնֆիլէճե-
ան գիտէր թէ մեր զօրքերն անպատճառ
պիտի զարնելէին և անոր համար որ կողմէն
զարնելու համար հրահանգ կուտար . թէ-
պէտ և պէտք չէ ուրանալ որ Էնֆիլէճեան
վերջէն չբարկացաւ այն ղինուորներուն դէմ
որոնք թեկէն կամ սրունգէն վիրաւորված
էին . և այս կերպով մատնեց ղինքն ցոյց
տալով որ Կարճէն շարժուել պերճախօսու-
թեան համար գործածած էր : Իրաւունք
ալ չունէր , կարծենք , մեռնելու դնացող
մարդերու պայման դնել և ստիպել ղիրենք
որ իրենց կուրծքէն զարնելին : Այս ատենա-
բանութիւնն շատ ծախահարութիւն վատու-
կեցաւ և Էնֆիլէճեան վարձքն առաւ սիրելի
ընելով ղինք իրեն . . . անձանթներուն :

Լեզուն՝ որուն կը պարտի իւր բոլոր համբաւն, քիչ մնաց որ Վատիկանու ժողովոյ մէջ փորձանք բերէր գլխուն : Կը դրուցվի թէ վերջին անգամ՝ Հռովմէն ծպտեալ փախաւ Կ. Պօլիս . եթէ ձերբակալվէր՝ չգիտցըվիր թէ ո՛ր վանքին մէջ պիտի առնէր չունչը :

Իբրեւ խմբագիր ևս ոչ նուազ յաջողակութիւն ունի ուրիշներն յանիրաւի ձաղկելու մասին :

Շատ յօդուածներ գրած է Մէճմուայի մէջ և շատ տետրակներ հրատարակած է առանց ստորագրութեան : Ինքն է որ լրագիրներու մէջ յարձակեցաւ Ապտուլահ Մեծ, Միքայէլ էֆէնտիին վրայ զոր վիրաւորեց, կըսեն, առանց իրաւունք ունենալու :

Իբրեւ բանահիւս չենք կարծեր որ մեծ արժէք ունենայ : Ոչ միայն չենք կարծեր այլ կրնանք պնդել որ տաղաչափութիւն ընելու անկարող է վասն զի իրեն համար չափ, կշիռ, օտք նշանակութիւն չունին : Նոյնայանգ որ տանաւոր մ'ալ չկրնար գրել, վասն զի իւր գործերէն հաստատված է որ գործի մը վախճանը բնաւ չխորհիր : Արձակի մէջ միայն կը յաջողի :

Լնֆիլէճեան, ինչպէս ըսինք, գործող մարդ մ'է . և եթէ աշխարհական մնար՝ ա-

ւելի օգտակար կրնար ըլլալ քսանը հինգ երեսուն աղուորիկ զաւակներ ընծայելով ազգին, վաճառականութիւնը ծաղկեցնելով, ուրիշնրէ փոխառութիւն ընելու գիւրին ճանքսն սորվեցունելով : Չենք կարող ըսել թէ այս անձն բնաւ ազգասիրութիւն չունի, բայց միայն կը խորհնք թէ կատուն մուկը բռնելու պատրաստված ժամանակը իւր տիրոջն բարութիւն ընելու կը խորհի թէ իւր փորը կշտացնելու :

Եթէ քիչ մը իւր տարիքն առնելով Էնֆիլէճեան իւր եռանդն և կիրքը քիչ մը զսպէ ու խելքով գործել սկսի՝ կարող է ազգին նուազ չարիք հասցունել և երախտապարտ կացուցանել զայն : Կղերէն քիչ բացառութեամբ, ազգն արդէն բարիք չըսպասեր և եթէ երբեմն կրօնական մը կը յարդէ՝ պատճառն այն է որ նուազ չարութիւն տեսած է անկէ :

Թերևս հարցնողներ գանդվին թէ՛ այս մարդն եթէ այսչափ գործունեայ է՝ հիմայ ինչո՞ւ չգործեր : Կը պատասխանենք իրենց որ այս մարդը հիմայ ալ կը գործէ . միայն թէ առաջ լեզուովը կը գործէր իսկ հիմայ ստամոքսովն : Երբ աս վերջինն ալ գործելէ դադարի՝ այն ատեն Լնֆիլէճեան զղջումի

պիտի դայ, ծունկ պիտի չօքէ Հասունեանին առջև և հեղա յեղին և առջևի +ոյ ըսելով աջը պիտի համբուրէ Հասունեանին որ ուրախու-
թենէ այլայլած պիտի պօռայ .

— Կորսը վաճ էր անառակ որդիս և գտնելուցաւ :

Հասակով երկար, կազմով բարեձեւ, դէմքով գեղեցիկ մարդ մ'է Էնֆիլէճեան : Երբ տեղ մը նստած տեսնես զինքն այնպիսի դէմք մը կունենայ որ կարծես թէ երկու օրէ ի վեր բերանը բան մը դրած չըլլալով տեղէ մը ճաշի կը հրաւիրվի, սեղանը կը նստի և կերակուրի կսպասէ : Իսկ անցուդարձը քիչ փողոցէ մը անցած ատենդ եթէ քովդ գըտնըվի առանք եօթը տարեկան աղջիկդ՝ և Էնֆիլէճեան յանկարծ դէմդ ելնէ՝ իւր ահարկու դէմքը հետեւեալը կազդէ քեզ .

— Անդի կողմը անցնինք աղջիկս, առ մարդուն աչերը չեմ հաւնիր ես :

ՊՕՂՈՍ ՊՕՅՆՈՒԷՅՐԻԵԱՆ

Հեգնելու վարժը վաճ գրիչ մը երբ գովել ստիպվի այն տպաւորութիւնը կընէ ընթերցողներուն վրայ ինչ տպաւորութիւն որ կընէ հանդիսականներուն վրայ դերասան մը որ Բաբուշկէն ներկայացնելու սովորած ըլլալով Մալուշի դերը կատարելու կը հարկադրուի :

Պոյնուէյրիեանի կեանքը գրելու համար գովելու արհեստը գիտցող գրիչ մը պէտք է : — Իւթիւճեանի գրիչն քանի մը վայրկեանի համար փոխ առ, կըսէք ինձ, առանց խօրհելու որ իւթիւճեան վայրկեան մը չէ կարող բաժնը վիճել գրիչէն : Բաց 'ի ասկից, անոր գրիչն ալ ծաղրելու վարժ է . . . և ի՞նչ են չափազանց գովեստներն : — Ես բնաւ չգովելով և ան չափազանց գովելով կը հաստատենք Արիստոտէլն որ առաքինութիւնն երկու մոլութիւններուն մէջ տեղը կը դնէ :

Այս մտութիւններէն մին , կըսէ , առաքինութեան պակասութիւնն է , իսկ միւսն՝ առաքինութեան չափազանցութիւնն : Եւ այսպէս առաքինութիւնն իմ գրըչիս և իւթիւճեանի գրիչին ձեւը կը գտնուի . . . աւելի մօտ չկրնար գալ : —

Ի՞նչ ընելու է ուրեմն , թո՞ղ տալու է որ բարի մարդերն առանց յիշատակի անցնին երթան , որովհետեւ իմ գրիչս գովել չը գիտեր : Բնաւ երբէք , Այդ բարի մարդերն իմ գրիչիս յարմարցնելու համար անոնց վրայ թերութիւններ ստեղծելու է : Քաւ լիցի : Պոփոսոյ օրէնքէն իւր ութերորդ երգիծանքին մէջ Աղէքսանդրին յիշու ըսած ըլլալուն համար տեսէք ինչպէս կը յանդիմանէ զինք Վոյնարկ իւր Ալեքսանդր և Տեքէօ վերնագրով գրած Խաւիւր-Բէն մէջ .

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ

Ի՜նչ ուրեմն , բարեկամ , միշտ նոյն տառերութիւնն ունիս ինծի դէմ . երգիծանքներուդ մէջ նկարածիդ պէս միշտ յիմար կերեամք եղի :

ՏԵՔԵՕ

Բնաւ երբէք , Տէր , զձեզ կը յարգեմ և ձեր առաքինութիւնները կը ճանաչեմ : Բարօրութիւնն

ու շողորթութիւններն զձեզ ստրկաւորեցին . բոլոր պիւր սիրտ մը և բարձր հանճար մ'ունէիք դուք :

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ

Ինչո՞ւ ուրեմն զիս յիմար և աւաղակ ներկայացուցիր երգիծանքներուդ մէջ . ճշմարիտ է՝ արդեօք որ դուք բանաստեղծներդ մի միայն առատակներու մէջ կը յաջողիր :

ՏԵՔԵՕ

Բոլոր կեանքիս մէջ տառի հակառակը պնդած եմ և գրութիւններուս մէջ ցոյց տուած եմ , կարծեմ , որ ումեն սեռի մէջ ճշմարտն է միայն գեղեցիկը :

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ

Այլ խոստովանիս ուրեմն որ զիս այնքան կծու կերպով պարսաւելու իրաւունք չունէիր :

ՏԵՔԵՕ

Այուդէի հանճարեղ բաներ գրելով մարդերու զարմացումը գրաւել . կը փախաբէի մանաւանդ շողորթեւ ուրիշ իշխան մը որ իւր պաշտպանութեանը տակ առած էր զիս : Այսչափ զիտաւորութիւններով , ինչպէս յայտնի է , չէի կարող անկեղծ ըլլալ :

Ես որ ուրիշ մը շողորթութեւ ոչ պարտք ունիմ և ոչ իրաւունք՝ ճշմարտէն հեռանալու պատճառ մը չունիմ . և վատահ ըլլալով որ

Հայաստանի իշխանութիւնն ունի կամթտող գրիչին չոյել ալ սորվեցունել՝ կը յանդգնիմ՝ այս անձին կեանքը գրել :

Արդ, Հայր Պօղոս Պօյնուէյրիեան Միջադիւղ ծնած է 1805 ին : Իւր ծննդեամբն հերքած է այդ խօսքն որով շատերը կուզեն հաստատել թէ փառասիրութիւնն մարդուս հետը կը ծնի, կը մեծնայ և կը մեռնի : Ծըննդեան օրն երբ ներկայ եղողներն զինքը չոյելով և դգուելով կը հազցունէին՝ ինքը փոխանակ ուռնալու իրեն եղած յարգանքներէն այնպէս կը վարվէր որ կարծես ըսել կուզէր :

— Եթէ գիտնայի որ ձեզի այսչափ աշխատութիւն պիտի պատճառեմ բնաւ չէի գար աշխարհ :

Միջադիւղ անցուց իւր մանկութեան և պատանեկութեան տարիներն և 1820 ին Պէյրութ ուղևորեցաւ Անտոնեան Վանքն երթալու համար : Սոյն թուականին յոյն ծովահէններն ծովու վրայ ասպատակութիւն կընէին և շատերը կը վախնային ծովէն ճանբորդութիւն ընելու : Պօյնուէյրիեան իրեն հասակակից տասնեվեց ընկերներով «Եւթի» մը յանձնըվեցաւ ցամաքէն Լիբանան երթալու համար : Իսկիւ տարէն ճանբայ ելան եւ

վեց ժամու չափ ճանբայ ընելէն ետքը հասան դիւղ մը որուն շրջափակէն զիրենք ձերբակալել տուաւ հասկնալու համար թէ ո՞վ էին այս տղաներն ուսկից կուգային և ուր կերթային, վասն զի ոչ ոք կրնար հաւատալ որ ատոնք «Եւթի» մը յանձնըվին Պէյրութ երթալու համար : Քայտափն գործն ստուգելէն ետքը թող տուաւ զիրենք որ նորէն ճանբայ ելան ուրիշ գեղի մը մէջ ձերբակալելու համար : Գաւառական իշխանութիւններն դիւցադնական քաջութեամբ կը գործեն միշտ երբ հարկ ըլլայ ձերբակալել անմեղները — Վերջապէս ասոնք մինչև Պէյրութ երթալու համար քանի օթեան որ իջևանեցան՝ ստիպվեցան իրենց վրայ տեղեկութիւն տալ որպէս զի կարենան իրենց ճամբան շարունակել :

Վանք մտնելուն պէս ինքզինքն աշխատութեան տուաւ, և քիչ ժամանակի մէջ ուսաւ հայ, լատին և իտալերէն լեզուները : Իւր բարի վարքն առած դարձած էր ընկերներուն մէջ, որոնցմէ մին եթէ բերնէն գէշ խօսք մը փախցունէր, Պօյնուէյրիեան դատը կը թողուր, եկեղեցի կիջնար ծունկ կը չո-

քէր և կաղօթէր Աստուծոյ սր ներէ ընկե-
լովը յանցանքին : Վանքին մէջ իւր ուսում-
ներն աւարտելով վարդապետ ձեռնադրվե-
ցաւ . և հազուսաներն՝ որ շատ անգամ կա-
պականն մարդուս սիրտն ու միտքն՝ բնա-
ազդեցութիւն չըրին և չփոխեցին ասոր ոչ
միտքն և ոչ սիրտը :

Արբահայրը հաւանելով ասոր բարի վա-
րուցն և ազդի համար ունեցած սէրք տես-
նելով Պօլսոյ մէջ իրեն փոխանորդ կարգեց
ղայն և Հայր Պօղոս 1836 ին ատենները Պօ-
լիս եկաւ : Մեծ յաջողակութեամբ և անձ-
նանուիրութեամբ կատարեց իրեն յանձնը-
ված սոյն պաշտօնը . սխալ հասկցողութեան
մը պատճառ չտալու համար շատ անգամ
ինքն անձամբ Պէյրութ կուղևորէր և վանք
երթալով արբահօր ախանջը քանի մը խօսք
փոխալէն ետքը հետևեալ օրը ճանրայ կե-
նէր Պօլիս դառնալու համար : Յիսուն անգամ
Պէյրութէն Պօլիս Պօլիսէն Պէյրութ դնացած
ու դարձած է :

1839 ին Միջագիւղի Ս. Լուսաւորչայ ե-
կեղեցւոյ շինութիւնը լմնցած էր : Հոս կու-
ղար շատ անգամ քարոզ խօսելու և ժողո-
վուրդը կը վաղէր մտիկ ընելու անոր խօս-
քերն : Այնքան քաջ կը խօսէր ազգասիրու-

թեան վրայ որ քարոզը մտիկ ընողներն դուրս
եղնելուն պէս կը փափաքէին քանի մը օտա-
րազդի բռնել ու ծեծել : Տղայներն իսկ կը
սիրէին զինքը . և ծնօղք ասկից օգուտ քա-
ղելով « Հայր Պօղոս Կոստանթնուպոլսէ Եր-
կիրոյն » կըսէին իրենց զաւակներուն երբ ասոնք կու-
լային և չէին ուզեր դպրոց երթալ :

Ժամ է խոստովանելու որ սա ինքն է
Ծնունդ տուող Հակահասունեան դատին :
Լաւ կը ճանաչէր Հասունեանն և անոր բա-
րեկամութիւնն և շատ աղէկ գիտէր Ժողովուրդն
անկէ զգուշացնելու եղանակը :

Հասունեան ալ կը ճանաչէր զինքն և շատ
անգամ օձի կերպարանքով կը ներկայանար
իրեն և ինձոր կուտար ըսելով որ եթէ ասկէ
ուտես Բարի պէս անսխալ կըլլաս . բայց
Հայր Պօղոսն ախանջ չէր կախեր և իր առա-
ջադրած նպատակն կը վաղէր : Եթէ ուրիշ-
ներու պէս անուն հանած չէ՝ պատճառն այն
է որ ինքն աւելի գործել կը սիրէ քան գոր-
ծող երնիլ : Ոչ պաշտօնապէս ամենէն աւելի
աշխատած է Հակահասունեան դատին մէջ
և դեռ կաշխատի դադունապէս :

Բիւրէլեան դեռ Պատրիարք չընտրված
հայր Պօղոսն Հակահասունեաններուն ներկա-
յացուցիչն էր : Բարձրաստիճան վեհապետու-

ծանօթ և սիրելի էր : Ամեն օր Բ. Դուռը կերթար և աղգին ցաւերը ներկայացնելով դարման կը փնտռէր : Երբ Հիւանդանոցն Հակահասունեաններուն ձեռքն անցաւ՝ Հասունեան Հիւանդանոցին Բայֆները չէր տար և Հիւանդներն կստիպվէին անօթի մնալու որպէս զի ոտամաքանին լեցվելով հիւանդութիւննին չծանրանայ : Հայր Պօղոս իւր դործունէութեամբն յաջողեցաւ այդ Բայֆներն Հասունեանէն առնելու :

1875ին Ժողովուրդէն երեք հազար ոսկւոյ դումար մը հաւաքելով Ֆերի-գիւղի դերեզմանատան շուրջը պատ քաշել տուաւ և ննջեցեալներուն ալ սիրտը գրաւեց :

Ժողովուրդն երեք անգամէն աւելի ուղեց որ հայր Պօղոսն եպիսկոպոսութեան աստիճան բարձրանայ, ինքը մերժեց. բնաւ չսիրեր բարձրանալն — անշուշտ վերջէն չխոնարհելու համար — և եթէ չմեծնալն ալ իւր կամքէն կախում ունենար՝ տասը տարեկանէն վեր չպիտի ուղէր ելնել :

Հայաստան աշխարհին վերածնութեանն ակնատես ըլլալու փափաքն իւր սիրտը հալու մաշ կրնէ : Բնաւ առիթ չփախցուներ թէ բերանացի և թէ գրով ազգայիններն միութեան և գործի յորդորելու : 1878 ին՝ Առա-

ջին տալ Բարսեղի աղբի հայոց և Հայաստան աշխարհի վերնադրով տետրակ մը հրատարակեց՝ որով կը յորդորէր ազգայիններն երկրագործական վարժարաններ բանալ Հայաստանի մէջ : Հետեւեալ տողերը յիշեալ տետրակէն քաղելով կը հրատարակենք հոս ցոյց տալու համար մեր ընթերցողներուն թէ այս ծերունին իւր ալեոր հասակին մէջ դեռ զգայուն սիրտ մը կը կրէ :

« Ի վերջ բանիցս նախ առ Զեզ կը դիմեմ պատկառելի Պաշտօնեայք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ՝ առ հասարակ յամենայն կարգէ և յաստիճանէ : Ի Զեզ հաւատացան որորմելի Ժողովրդեան ամեն հոգ և խնամքը : Զեզմէ կախուած է անոնց երջանկութիւնը : Դուք միայն կարող էք զանոնք սփռիւնել, մըխիթարել, և իրենց ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ երջանիկ ապրելու օգտակար ճանապարհներն ցուցանելով անոնց առաջնորդել : Պաշտօնակից Եղբարք իմ սիրեցեալք, ի՞նչ է մեր կոչումը. բայց եթէ Ժողովրդեան հոգը ըստ ամենայնի : Ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր նպատակը. բայց եթէ Ժողովրդեան կատարեալ երջանկութիւնը : Դուք պաշտօնեայք Եկեղեցւոյ, դուք աւելի իմօտոյ կը ճանաչէք դաւառաց մէջ գտնուող՝ Ազգիս աղքատաց

Թշուառ վիճակը : Այս աղքատ ժողովուրդը
Ձեր բերնէն կ'սպասէ լսել՝ թէ ո՞րն է աստ-
ուածահաճոյ և հասարակաց բարւոյն ազգ-
օգուտ գործը , նպատակը և միջոցը : Ձեր
բաժինը ժողովուրդն է և ժողովրդեան նուիր-
ուած էք . ապա ժողովրդեան օգտին գոր-
ծածեցէք Ձեր խօսքը , Ձեր ազգեցութիւնը ,
Ձեր միջնորդութիւնը և Ձեր օրինակը : Եւ
ի՞նչ աւելի օգտակար գործ քան թէ երկրա-
գործութեան ղարգացմամբ յարմատոյ բու-
ժել Ազգիս աղքատաց թշուառութիւնը » :

1879ին հրատարակած է Գրք իւր Գրքիւ
չէր անունով տետրակ մը : Այս հրատարա-
կութեան պատճառ տուած են մայրաքաղա-
քիս մէջ պտրտող անգործ երիտասարդներն
որոնք ուր որ հանդիպէին այս ծերունիին՝
իրմէ կամ գործ կուղէին կամ ողորմութիւն :
« Անհնար կըլլայ ինձ , կըսէ յիշեալ տետրա-
կին մէջ , հանդարտ գլխով և խաղաղ սրտիւ
քաղաքիս մէջ պտրտիլ , ամեն կողմանէ խեղ-
ճութեան տխուր կերպարանք հետզհետէ դի-
մացս կեննեն : Թող աղքատաց և մուրացկա-
նաց բաղմութիւնն , շատ մի ծանօթ անձինք
ալ չորս կողմն կը խռնին , ոմանք ողորմու-
թիւն կը խնդրեն՝ յայտնելով իրենց վերջին
աղքատութիւնը և զաւակաց անօթութիւնը ,

ոմանք շահաւոր գործ կը վնտուեն , ուրիշնե-
րն ալ ծանօթ էֆէնտիկի ձեռօք պաշտա-
ման մի հասնիլ կը հայցեն : »

Եւ արդարեւ հրատարակութիւն ընելէ
ուրիշ ճանքայ չկայ խալսելու համար այն ե-
րիտասարդներէն որոնք փողոցի մէջ տան մէջ
ամեն օր ամեն ժամ քովդ կուգան և կա-
ղաչեն քեզի որ քսան ոսկի ամսականով Ամե-
րիկայի դեսպանատան մէջ գրագրութեան
պաշտօն մը գտնես իրեն . ոմանք կը փափա-
քին Եգիպտոսի Թագուհի ըլլալ : Ոմանք հինգ
հաղար ոսկի կը պահանջեն որ դրամագլուխ
դնեն և վաճառականութեան սկսին : Շատերն
ալ հարուստ վաճառականի մը աղջիկ կու-
ղեն : Հայր Պօղոսն ասոնց ամենուն մէկէն
պատասխանելու համար կըսէ իրենց . Գրք
իւր , Գրք Գրքիւ իւր : Այս պարտախանն տա-
լէն ետքը հետեւեալ հարցումները կուղղէ .

« Մեր ազգին մէջ քանի՞ հացագործ
կայ .

« Քանի՞ մսավաճառ կայ .

« Քանի՞ նպարավաճառ , զինեպան , կոշ-
կակար են . կայ . »

Գրեթէ չկայ և ըլլալիք ալ չունի . վասն
զի կոշկակարութիւնն մեր պատուոյն կը դրպ-
չի , մսավաճառութիւնն ամօթ է , նպարա-

վաճառութիւնը պղտիկութիւն է . թէպէտ և սա ալ խոստովանելու պարտաւոր ենք որ այսօր անգործ պտրտողներուն և ոչ մին կըրնայ մնալվաճառ ըլլալ, ոչ ալ նպարավաճառ, թող որ դրամագլուխ չունին այլ դրագրութենէ մնալվաճառութիւն երթալը քիչ մը դժուար է . վասն զի ամեն գործ՝ որչափ ալ դիւրին երևնայ գուրսէն՝ դաղտնիք մը ունի իւր մէջը :

Հայր Պօղոս այս տետրակը ձրի բաշխելով կը յորդորէր ազգայիններն որ քիչ մ'ալ այս տեսակ գործերու աչք դարձունեն , գործեր որովք օտարներն այսօր մեծ հարըստութիւններ դիզած են և Բէրայի մէջ հոյակապ տուններ կանգնած են : Մեր զաւակները պղտիկ հասակէն վարժեցնելու է այդ արուեստներու . վասն զի քառասուն տարի դըրագրութեամբ կամ ուրիշ պաշտօնով զբաղած մէկու մը խիստ դժուար է կոշիկի դիւնի ևն . արհեստը սորվիլը :

Բնաւ հողնիլ չգիտեր , առաւօտէ մինչև երեկոյ կը քալէ : Մեծութիւնը չսիրելուն պատճառաւ մեծ փողօցներն ալ չսիրեր . եթէ Բէրա հանդիպիս իրեն՝ կամ մէկ փողոցէն կը մտնէ կամ ուրիշ փողոցէ մը կենէ : Բժիշկներն իւր մէկ ծուխին ապսպրած ըլ-

լալով որ երբեմն անտառներն երթայ և մարմնամարզութիւն ընելու համար սղոցով ծառեր կտրէ , ինքն ալ ծուխին հետ մէկտեղ շատ անգամ անտառները կերթայ և ծառի մը վրայ ելնելով կսկսի անոր ճիւղերը կտրել . բայց կզգուշանայ կտրել այն ճիւղն որու վրայ կեցած է : Պտըտիլը շատ սիրելուն համար է որ Բարիդի և Լօնտրայի ամեն արուեստահանդէսներու ներկայ գտնւիլած է : Եւրոպան ամբողջ պտրտած է , օր մ'ալ անշուշտ Սմերիկա պիտի երթայ :

Ուրիշ կրօնաւորներու պէս չէ որ միշտ հարուստներուն տունները շաքարի և աղքատներն ոտնակոխ ընէ : Շատ անգամ աղքատին խրճիթը կը մտնէ , որբերուն արցունքը կը սրբէ և կը մխիթարէ զանոնք . ինչպէս Դոն-Ներուն՝ նոյնպէս ալ աղքատներուն սիրելի է :

Խօսակցութիւնն անուշ է . շատ անգամ զուարճախօս է , պղտիկ առակներ կը պատմէ : Եթէ քաղաքավարութիւնն արգիլէ զինքն երբեմն համարձակօրէն խօսելու՝ առակի կը դիմէ և անով կը բացատրէ իւր միտքը : Այս առակն մեծ դիւրութիւն կուտայ երբեմն մեր կարծիքը յայտնելու : Մեր դիմացինը կաղնիի կամ կովու կամ աւանակի նմանցնելով կրնանք համոզել առանց անոր անձնա-

կանութեան դպած ըլլալու, մինչդեռ եթէ առանց առաւիլի մէկուն կաղնի ըսելու ըլլանք՝ անոր անձնականութիւնը վերաւորած կըլլանք:

Ներող է: Հրացան մը պարպէ՝ վրան, և երբ ոստիկանութիւնը դայ դքեղ ձերբակալելու՝ ինք առաջ կը նետովի և կըսէ.

— Զիս բռնեցէք:

Այս ըսելէն ետքը խիղճը կսկսի զինք տանջել թէ ինչո՞ւ աշխարհիս վրայ, գանձի մարդ մը որ իր վրայ հրադէն պարպէ: Խիղճը հանդարտեցնելու համար գիշերանց անկողինէն կենէ, լապտերը կը վառէ և այն մարդն կը գտնէ, քովը կը նստեցունէ և կըսէ՝ կըսի խրատել զայն որ ուրիշ անգամ ասանկ ոճիւր մը չգործէ: Եթէ քովը դրամ ունենայ՝ կը հանէ անոր կուտայ որ իւր տուած խրատները գործադրէ:

Կարծեաց ազատութեան յարգող է: Գնա իրեն զրուցէ որ ածուխին գոյնը ճերմակ է, բնաւ չորդողիւր և թող կուտայ որ փաստերովդ չորս ժամ գլուխը ցաւցունեն: Սկեզտիկեանի մը պէս վայրկեան մը կըսէ մտքէն « թերեւ ածուխը ճերմակ է և ինծի սե կերեայ » իսկ երբ խօսքդ աւարտես՝ կսկսի պատասխանել և գքեղ համոզելու աշ-

խատիլ: Պնդէ իւր առջևը թէ Լենինգրադեան առաքինի մէկն է. պաղարեամբ մտիկ կընէ դքեղ և վերջը կսկսի հերքել կարծիքդ. իսկ երբ կը տեսնէ որ կարծեացդ մէջ հաստատես՝ չստիպեր դքեղ կարծիքդ փոխելու և « երկուքս ալ իրաւունք ունինք » ըսելով խօսքը կը վերջացունէ: Իրաւունքը հիմայ ճաշակի տեղ անցած է, ամեն մարդ ազատ է այսօր խնդրոյ մը վրայ ամենէն այլանդակ կարծիք յայտնել առանց կարմրելու ինչպէս որ թեթեւ երիտասարդ մը աղատ է ամենատղեղ գոյնով տձև թիկնոց մը հագնելու, ինչպէս որ ուրիշ մը աղատ է սոխով եփած միօր կամ միսով եփած սոխն ուրիշներու յանձնարարել:

Հոս կը դադրինք ալ համրելէ այն բուրբ բարեմասնութիւնները զորս ունի Հայր Պօղոս, որուն « յայնչեւ » մէջ գանձիլին անշուշտ բերկրութիւն պիտի պատճառէ մեր ընթերցողներուն երբ պիտի տեսնեն ասոնք աղղին մէջ կան այնպիսի կրօնաւորներ որ ամենուս սիրոյն և յարգանացն արժանի են: Թերևս շատերը հետաքրքիր ըլլան հասկնալ թէ ինչո՞ւ Լուսինեանէ հաշտութիւն է և Հասունեանէ ետքը գրեցինք այս ծերունոյն կեանքը: Դիտմամբ ետ թողուցինք ապացուցանե-

լու համար թէ լոյսը խաւարէն ետքը կու-
գայ :

Հայր Պօղոս բարակ կազմով ճերմակ մա-
ղերով և ճերմակ մօրուքով ծերունի մ'է :
Հակառակ իւր ծերութեանը առանց հոգնե-
լու օրը քանի մը անգամ Բէրայէն Բ. Դուռը
կրնայ քալելով երթալ գալ ինչպէս արդէն
կուգայ Հակահասունեաններուն գործին հա-
մար : Իւր դէմքը գրաւիչ է և կը յիշեցունէ
մեզ առաքեալին այն օրուան դէմքն ուր
իւր վարդապետին կըսէր .

— Ամբողջ գիշեր աշխատեցանք ու բան
մը չկրցինք բռնել :

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԻՓԷՔՃԵԱՆ

Այն օրն ուր առաջագրեցի այս դաս-
տիարակին կեանքը գրելու՝ ինքզինքիս հար-
ցուցի .

— Իրա՞ւ է թէ Աստուած անպէտ բան
մը կամ էակ մը չստեղծեց աշխարհիս վրայ :

Եթէ իրաւ է , պատասխանեցի ես ինձի,
այս մարդն ի՞նչ գործ ունի աշխարհիս վրայ :
Եթէ իրաւ չէ՝ ինչո՞ւ այս մարդն պիտանա-
ցու ըլլալու համար Թէոդոսիայէն Սինֆէրօ-
բօլ կերթայ , Սինֆէրօբօլէն Ռասթով , Ռաս-
թովէն Եէքաթէրինօտար , Եէքաթէրինօտա-
րէն Պօլիս , Պօլիսէն Պէշիկթաշ , Պէշիկթաշէն
Սամաթիա , Սամաթիայէն Խասգիւղ , Խաս-
գիւղէն Գերմանիա , Գերմանիայէն Պօլիս ,
Պօլիսէն Իզմիր , Իզմիրէն Իւսկիւտար կանցնի :

Քանի մը վայրկեան ճակատոս չվիելէն
ետքը համոզվեցայ որ Աստուած արդարեւ
անպէտ բան կամ էակ չէ ստեղծած աշխար-

հիս վրայ . իւրաքանչիւրն իւր գոյութեան պատճառն ունի : Օրինակի համար՝ Խառօղի-ղի շողեռներն ստեղծած է մահկանացու-ներս համբերութեան վարժեցունելու համար . թղթադրամն և պղինձն հանած է հասկցունելու համար մեղի թէ ինչ որ սկիզբ ունի վերջ ալ ունի . անգործներն ստեղծած է՝ որպէս զի գրօսարաններու տէրերն առու-տուր ընեն և ստակ վաճակին . լուսինը ըս-տեղծած է որ Բէրայի կազերն երբ մարին՝ փողոցները լուսաւորէ որպէս զի գողերը մու-թին մէջ սխալ տուն չմտնեն . խմբագիրներ ստեղծած է՝ ցոյց տալու համար թէ մարդս չէ կարող իւր ճակտին քրտինքովը ապրիլ . չափազանց անձնանուէրներ ստեղծած է գու-ղերու վրայ քեզի գաղափար տալու համար . երկաթեայ կամուրջ մը տուած է հասկցնե-լու համար թէ ներկայ դարուս մէջ անհնար է երկու օձիքը մէկ տեղ բերել . դասատու-ներ ստեղծած է բժիշկներու սորվեցունելու համար թէ մարդս քանի ժամ կրնայ անօ-թութեան դիմանալ : Այս ամենն աղէկ . կըսէք , բայց Իփէքճեանն ինչո՞ւ համար ըս-տեղծած է : Անշուշտ չըմանակի մը մէջ ան-ցունելով պատէն կախելու համար չէ : Ինչո՞ւ ուրեմն եկած է աշխարհ : Մի՛ բարկանաք ,

բարեկամ , աշխարհ ըսածդ վարժարան չէ որ Պէր Գործի չէ Գոր ըսենք ու ճանբենք : Համբերեցէք , հարկաւ նպատակի մը համար եկած պիտի ըլլայ : Ի՞նչ է նպատակը : Քանի մը վայրկեան ճակատ չփեղն բաւական զմեզ համոզելու համար որ Աստուած Իփէքճեանի կեանք տալով ուղած է հասկցունել մեզ որ դաստիարակութեան մասին մենք տակաւին շատ ետ մնացած ենք . եթէ այսպէս չըլլար՝ թող չէինք տար անշուշտ որ դաստիարակ մը աշխարհիս չորս կողմը պտըտիլ ստիպվի ապ-րելու համար : Չափազանցութիւն չէ ըսածս , մտիկ ըրէ՛ք :

Աւանց ուրիշի խորհուրդ հարցնելու այս մարդն 1843 ին ելու աշխարհ եկաւ : Բարի եկաւ , հազար բարի . սակայն մարդս քաղաք մը , գեղ մը երթալ ուղած ժամանակն ան-գամ նախ ծանօթութիւն կը հաւաքէ և վեր-ջը կերթայ , ուր մնաց աշխարհն որու վրայօք հաղիւ չորս հոգի կը գտնուի նպատատուր տեղեկութիւն տուող : Իփէքճեանն եթէ այն ժամանակի դաստիարակներէն խորհուրդ խնդրէր՝ շատ հաւանական էր որ աշխարհ գալու նպատակէն հրաժարէր : Վասն զի այն ատենները գիշեր մը քանի մը ամիրաներ ի-րենց փորն կշտացնէին ետքը կուզեն իմա-

նալ թէ Ենովք և Եղիա ի՛նչպէս կապրին , ի՛նչ կուտեն երկինք : Ամիրային մէկը կըսէ թէ կարկանդակ կուտեն , միւսը այս կերակուրը հերքելով հնդկահաւ կուտեն կըսէ : Վիճարանութիւնը կը սաստկանայ և հարկ կըլլայ գիշեր ատեն պատուելի մը կանչել և անոր կարծիքն առնել : Պատուելին կուգայ և երբ իր կարծիքը կը հարցվի՝ կը պատասխանէ .

— Չէք հարցուներ թէ՛ ձեր փողոցին մէջ նստող պատուելին ի՛նչպէս կապրի և կեւնէք Ենովք և Եղիային ինչպէս ապրելը կուզէք իմանալ :

Աւելորդ է ըսել որ նոյն գիշերն անօթի պառկած էր պատուելին և բնականաբար նըպաստաւոր սլատասխան մը չպիտի տար իփէքճեանի եթէ աս իրմէ տեղեկութիւն ուզէր : Այս չըրաւ և չընելէն ետքը յանձնարարական թուղթ մ'ալ չառաւ : Վայ ան պարկեշտ ուսումնականներուն , գործունեայներուն և աշխատասէրներուն որ յանձնարարող մը չունին , սողալով պիտի սողան գետնի վըրայ . . . երանի՛ այն տգէտներուն որ յանձնարարողներ ունին կամ երեւելի շէնքերու վարչութեան տնօրէններ կըլլան կամ առատ թոշակներ կընդունին ու խելացիները ծաղրելով

պատուական կեանք կանցունեն . . . երանի մտօք աղքատաց զի նոցա է արքայութիւն երկրիս . . . :

Այս առաջին յանցանքները գործելէն ետքը յանցանք մ'ալ գործեց թէոդոսիոյ մէջ աշխարհ գալով . . . որպէս թէ աշխարհիս վրայ ուրիշ քաղաք մնացած չըլլար . թող որ այդ քաղաքն իւր կարծիքներուն համաձայն ալ չէր : Մանկութեան օրերը հոն անցունելէն ետքը 1852ի ատենները Սինֆէրօքս գնաց և հոն վարժարան մանելով փոխանակ ուսանելու՝ ուսուցանելու արհեստը սորվիլ կուզէր : Համոզեցին զինքն որ առանց ուսանելու ուսուցանել անկարելի էր , և ասոր վրայ սկսաւ իւր դասերը պատրաստել և ընկերները գերազանցել :

1859ին վարժարանէն ելաւ և թէոդոսիա դառնալով ուզեց դասատուութեամբ ապրիլ : Դասատուութեամբ ապրիլ . . . հրաշքի դարերն անցած են . . . դասատուութեամբ մեռնիլ , այս է իրականութիւնը , — Քաղաքագէտներն մեծ գործ մը ըրած կըլլան եթէ կախվելու անձերն թուրքիա ղրկեն դասատուութիւն ընելու : — Չկրցաւ իւր փափաքն գործադրել և հարկ եղաւ կտաւի վաճառականի մը քով գրագ-

րութեան պաշտօն վարել: Քանի մը ամիս կտաւ չվաճառելէն ետքը հրաժեշտ տուաւ այդ գործին և միտքը դրաւ որ անպատճառ դասատուութեամբ ապրի:

1864 ին քանի մը ընկերներու հետ միանալով Ռասթօլի մէջ դպրոցի մը հիմնարկութեան աշխատեցաւ և չյաջողեցաւ:

1865 ին Եւքաթերինօտարի մէջ այցելութեամբ դասախօսութիւն ընելու ձեռնարկեց: Այս ձեռնարկութիւնն ալ ի դերեւ ելլաւ եւ իփէքճեան ստիպվեցաւ Ռուսաստան թողուլ և Թուրքիան դրկել: Եթէ դասատուութիւնը թողուր և Ռուսաստանը դրկէր անխոհեմ գործ մը ըրած չպիտի համարվէր:

1867 ին Կ. Պօլիս եկաւ: Դասատուի մը աշխարհ դալն, ինչպէս ըսինք, յանցանք մ'է արդէն, իսկ Պօլիս դալն անանկ ծանր յանցանք մ'է որ բնաւ ներելի չէ: Իփէքճեան այս մահացու մեղքն ալ գործեց, և Եէնի-գարուի վարժարանը մտաւ Տեսչութեան պաշտօնով: Այս անձը պղտիկին վրայ պղտիկ դաղափար ունի կամ, լաւ ևս, բնաւ գողափար չունի, կը փափաքի որ ամեն բան մեծ, փառաւոր և կատարեալ ըլլայ: Գովելի փափաք մ'է այս, բայց տեղին, ժամանակին և պարագայներուն յարմարին ալ քիչ մը պէտք է:

Եթէ կոչակար մը եղած ըլլար՝ նաւակի մեծութեամբ կոչիկներ պիտի կարէր, թէպէտ և պօլսեցիներուն մեծ ծառայութիւն մը պիտի ընէր, վասն զի երբեմն փողոցներէ անցնելու համար նաւակի պէտքը զգալի կ'ըլլայ, ինչպէս հոս Կոնի պէտքը Կալային ծայրը: Ամիսը տասնը հինգ ոսկի եկամուտ ունեցող վարժարանի մը տնօրէն կարգէ՝ իփէքճեան էֆէնտին և աղաչէ իրեն որ ծրագիր մը պատրաստէ, Հետեւեալ օրը ծրագիր մը կը հանէ ծոցէն և կ'սկսի կարդալ.

« Պատիւ ունեցէք մօտիկ ընելու այն ծրագիրն զոր պատրաստելու համար աղաչեցիք մեզի:

Ա. Նկատելով որ դպրոցին շէնքն աւելի ախոռի ձևով շինված է քան թէ դաստիարակութեան շէնքի մը ձևով կը խնդրեմ որ նախ այդ դպրոցը փրցունէք և նորէն շինէք այն ձևով որուն օրինակը Գերմանիայէն բերել տուած եմ: Այդ շէնքին մէջ անկարելի է տղայ դաստիարակելը:

Բ. Ճեմիշները վերցունելու է դպրոցին ըովէն և քաղաքէն դուրս տեղ մը դնելու է:

Գ. Նկատելով որ կլիմայն վնասակար է՝ կը խնդրեմ որ Հոգաբարձութիւնդ արժանը տնօրինէ քաղաքիս կլիմայն փոխելու համար:

Դ. Վարժարանն ամիսը հարիւր ոսկւոյ պէտք ունի և Հոգաբարձութիւնը կարող է, եթէ ուզէ, ժողովուրդէն հաւաքել այդ դրամը :

Է. Եթէ այս առաջարկութիւններս կընդունիք՝ լաւ, եթէ ոչ՝ մնաք բարեալ :

Այս տեսակ ծրագիրներով կը փափաքի Գերմանիայի վարժարաններու հաւասար ընել այն վարժարանն որ իւր տնօրինութեանը տակ առած է : Յայտնի է թէ այսպիսի ծրագիրներն որչափ բնդունելութիւն կը գրտնեն անանկ ժողովուրդէ մը որ Տնօրէնի մը տրված ամսականը ծովը նետված ստակ կը համարի : Իփէքճեան չուզեր ծրագրին մէջ Բէն վերջաւորած խել մը ուսումներ և գիտութիւններ շարելէն ետքը զանոնք աշակերտներուն շտորվեցունել և, հետևապէս, անոնց ծնողքը խաբած ըլլալ : Ամեն բան առաջուց կիմացունէ որպէս զի ապագային մէջ պատասխանատուութեան տակ չմնայ : Նոյն իսկ պարգևաբաշխութեան օրերն ալ՝ որք ծնողքներ խաբելու յատուկ օրեր են, բնաւ սուտ չխօսիր, յայտնապէս կըսէ թէ Թորոսը տկար է, Կիրակոսը ծոյլ է, մինչդեռ ժողովրդեան հաճելի ըլլալու համար պէտք էր ըսել որ՝ փառք Աստուծոյ, վարժարանիս

բոլոր աշակերտները յառաջագէմ են և կը յուսամ որ դալ տարի փիլիսոփաներու յորդառատութիւն մը պիտի տեսնենք : Վարժարանի տնօրէնի մը համար քիչ մը ստախօսութիւն և քիչ մ'ալ շողոքօրթութիւն անհրաժեշտ պէտք է, և այն տնօրէնն որ այս երկու առաքինութիւններէ զուրկ է՝ անպատճառ օր մը հեռանալ պիտի օտիպվի այդ ասպարէզէն : Ասկից զատ՝ Իփէքճեան հոգաբարձու էֆէնտիներու հետ վարվելու եղանակն ալ չգիտեր : Հոգաբարձու մը կուզէ որ Տնօրէնն իւր առջև բարե բռնէ, «Իւրային կրակ բերէ» : Եթէ փողոցի մէջ հանդիպի հոգաբարձուի մը որ միս ի ձեռին կերթայ՝ միսն ինք առնելու և տուն տանելու է : Այսպէս չվարվեցա՞ւ . . . ալ ականջները հոգաբարձուներուն բերանին մօտեցունելու է :

— Ի՞նչ ըսել է, էֆէնտիմ, ան տիրացուն խօսքը պիտի ըլլայ :

— Իրաւունք ունիք, առջի օրը դպրոց մտայ տեղէն չերերաց, կարծես ան մեզի ամսական կուտայ :

— Շատ ճշմարիտը խօսեցաք, ազգին ստակովը կապրին . . . և հոգաբարձուներուն հրամայել կուզեն :

— Վռնտելու է այդ մարդը վռնտելու է :

— Այո, այո՛ . . . ծօ տնտես՝, գնա՛ պատուելիին ըսէ որ մէյ մ'ալ գալոց ոտք չկոխէ :

Հարկ չմնար ա՛լ երկար բարակ բացատրելու թէ իփէքճեան ինչո՛ւ երկար ատեն չկրցաւ մնալ Պօլսոյ թաղային վարժարաններուն մէջ :

1871 ին Շահ-Նուպարեան վարժարանին Տեսչութիւնն ստանձնեց : Յիշեալ վարժարանն որ իփէքճեանի փափաքներն իրականացնելու չափ եկամուտ ունէր, կանոնաւոր կերպով շարունակեց և ուսեալ աշակերտներ ալ դուրս տուաւ որչափ ատեն որ եկամուտ ունեցաւ : Շատ մը դասատուներ՝ որոնք շաբաթն երեք անգամ՝ գալու պարտաւոր ըլլալով մէկ անգամ՝ կուգային վարժարան՝ թշնամի եղան իփէքճեանի որ ճշգրութիւն պահելու թերութիւնն ալ ունէր : Իրեն համար օրակարգ մը պատրաստած էր և անոր համեմատ կը շարժէր. ելնելու, պառկելու, ճաշելու, խօսելու, խորհելու, լալու, խնդալու և փառնդալու յատուկ ժամեր որոշած էր, և այս կարգապահութիւնն իրեն թշնամիներ կը յարուցանէր :

Այն ատեններն էր որ դաստիարակութեան համար կուիւ մը բացվեցաւ լրագիրներու մէջ :

Մէկն ելաւ և Մանուգէ Էֆեւրի մէջ հարցում մը ըրաւ թէ ինչ է դաստիարակութեան սահմանը : Իփէքճեան խնդաց : Այս հարցումը պարապ բան մ'էր, վասն զի դաստիարակութեան սահմանը չգիտցող դաստիարակ մ'իսկ չկրնար դաստիարակ ըլլալէ դադրել : Այսչափ մարդ կայ աշխարհիս վրայ, միթէ ամենն ալ մարդկութեան սահմանը գիտեն, ոչ, բայց և ոչ մին մարդ ըլլալէ դադրած է :

Այս հարցումը կը յիշեցունէ մեզ Մոլիէրի « Գաղափայն Աշխարհ » ի հետեւեալ տողերը .

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Մտերմաբար բան մը պիտի յայտնեմ ձեզի : Աղնուականի մը սիրահարած եմ՝ և կը փախարկմ որ օգնէր ինձ գրելու սիրատուն մը զոր իրեն ոտներուն տակը պիտի ձգեմ :

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

Գլխուս վրայ :

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Բայց սրանչելի բան մը ըլլալու է :

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

Յայտնի է : Ոտանաւոր կուգէր գրել :

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

ՈՅ, ոչ, ոտանաւոր չեմ ուզեր :

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

Ըսեւ է որ արձակ կուզէք :

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

ՈՅ, ոչ, ոչ արձակ կուզեմ ոչ ալ ոտանաւոր :

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

Սակայն պէտք է որ կամ մին ըլլայ կամ միւր :

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Ինչո՞ւ համար :

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

Պատճառն սա է որ մեր միտքը բացատրելու համար կամ արձակ գրելու է կամ ոտանաւոր :

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Արձակէն ու ոտանաւորէն զատ բան չկայ :

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

ՈՅ, պարոն . այն որ արձակ չէ ոտանաւոր է, և այն որ ոտանաւոր չէ արձակ է :

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Մեր խօսածն ի՞նչ է ուրեմն :

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

Արձակ է .

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Ի՞նչ կըսէք . օրինակի համար եթէ ըսեմ « Նիւքսոլ սա մուծակներս և գիշերուան գդակս բեր » արձա՞կ է սա :

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

Արձակ է :

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Չըսե՞ս որ քառասուն տարիէ ի վեր արձակ կը խօսիմ եղեր և դեռ այսօր կիմանամ . . . :

Ձարմանալու բան չկայ . միթէ այսօր չկան խմբագիրներ որ սխալ գրեն առանց զգալու իրենց սխալը :

Ըստ իս մարդ մշակելու և ըստ ուրիշներու մարդու միտքը, սիրտն ու մարմինը մշակելու արհեստն իմէքճեան էֆէնտին քանի մը տարիներ Շահ-Նուշարեան վարժարանին մէջ գործադրելէն ետքը հրաժարեցաւ այդ չէնքէն որուն հասոյթները ցամքել սկսած էին : Մեկնեցաւ Պօլիսէն և Լօզան գնաց ու հոն յայտարարութիւն մը հանեց որ յարմար գնով յանձնառու կըլլայ թուրքիայէն և ոչ ուրիշ կողմերէ հոն ղրկվելիք տղայներու դաստիարակութեանը : Այս գործն ալ չկրցաւ գլուխ հանել և ստիպվեցաւ

դառնալ Պօլիս՝ ուսկից իզմիր գնաց և հոն ալ իւր հրաժարականը տալով նորէն Պօլիս դարձաւ և իւսկիւտար Սէլամիյէյի միացեալ վարժարանին տնօրէն անուանուեցաւ :

Իփէքճեան էֆէնտին մանկավարժութեան մէջ գերմանական դրութիւնն կը սիրէ այնպէս ինչպէս կը սիրեմ ես սիսեռնով միտը և կը սիրեմ գոն ձէթով լուբիան : Այս դրութիւնը շատ յարմար է տարուան մը մէջ թաղային վարժարան մը հազար հինգ հարիւր ոսկի պարտական ընելու : Մեր ըսածը քանի մը տարիներ առաջ փորձով հաստատեց իւսկիւտարու Սէլամիյէյի վարժարանն՝ որուն հոգաբարձութիւնն իփէքճեան էֆէնտին աւելի գերմանասէր էր : Այս դրութիւնը խիստ կտրուկ է, վարժարանն կամ կը բարձրացունէ կամ կը կործանէ : Իփէքճեան էֆէնտին եթէ քիչ մը խոնարհէր և թաղային վարժարաններն երկրորդական աստիճանի վերածելու դիւրութիւններ տուող ծրագիր մը պատրաստելու ղիջանէր՝ ազգին մեծ ծառայութիւն մը ըրած պիտի ըլլար : Մենք կը կարծէինք որ ժողովուրդը և վարժարաններուն եկամուտները քննելէն ետքը գլուխը պիտի փոխէր . բայց մեծ եղաւ մեր զարմանքը երբ աեսանք որ գլուխը փոխելու տեղ գլխարկը

փոխած է : « Պարապ բան է բարեկամ, կըսէ իփէքճեան, ինչ որ ալ ընես այս աղգը դըպրոցի համար դրամ չտար, կուզէ որ իւր տըղայները ձրի կարգան» Իրաւունք ունի, սակայն քիչ մը զոհողութիւն ընելով ժողովուրդը ծանօթացնելու է իւր պարտքերուն :

Իբրեւ երեսփոխան ալ ազգին ծառայած է, երկաթեայ ականջ ունենալու է մէկը որ դիմանայ անոր ատենաբանութիւններուն : Շատ խօսելու համար մրցումի կեղնէր ուրիշ երեսփոխաններու հետ և շատ անգամ մըրջանակն կը վաստակէր : Իւր կարծիքներն երբէք ճնշման տակ չեն իյնար, կը խօսի ազատօրէն ինչ որ կը խորհի ազգին օգտին համար : Անձնական շահն՝ որ շատ անգամ մեր երեսփոխաններէն մէկ քանիները կստիպէ լըռել, բնաւ ազդեցութիւն չկրնար ունենալ իւր վրայ . ամենէն հարուստին մէկ անքաղաքավարութիւնն անոր երեսը զարնելէ չը հրաժարիր մինչև անգամ չորս հազար ոսկիով աղջիկ մը տալ խոստանաա իրեն : Շատերը կը կարծեն թէ կիրքով կը խօսի . ես կը հաւատամ որ կիրքով կը խօսի և պաշարեամբ կը խօսի :

Հրապարակի վրայ ունի դրութիւններ որոնք ողջամտութիւն կը բուրեն : Ոճը խո-

նարհ բնաւորութիւն մը չունի։ Անդամ մը իրաւամբ յարձակեցաւ Մամբրէ եպիսկոպոսին դէմ որ պատասխանեց թէ կրօնաւորի դէմ յարձակելն կրօնի դէմ յարձակիլ է։ — Աս ճշմարիտ է, և ասոր համար է որ երբ Մամբրէ եպիսկոպոս հարբուխ ըլլայ՝ կրօնքին ալ քիթը կը վազէ։ —

Իփէքճեան էֆէնտին, ինչպէս տեսնվեցաւ կենսագրութեանս մէջ, աւելի դեղեցիկ քան տղեղ կողմեր ունի. սակայն իւր դէմքը դեղեցկութեան մասին միւս բոլոր յատկութիւնները կը գերազանցէ։ Փողոցի մէջ այնպիսի սիգաճեմ՝ քալուածք մ'ունի որ մարդս կը վախնայ ետեւէն երթալու իրեն սպասաւորն չկարծվելու համար։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԻԻՀԷՆՏԻՍԵԱՆ

Յովհաննէս Միւհէնտիսեան, ձուլիչ, փորագրիչ, ոսկերիչ, թղթադրամներու արարիչ, տպարանապետ, երեսփոխան, Սամաթիա ծնած է 1810 փետրվար 21 ին. այսինքն այն ամսուն՝ որու մէջ, կըսէ չգիտեմ ո՛վ, կլիները քիչ կը խօսին։

Հազիւ չորս տարեկան կաբ երբ իմացուց ծնողայն որ ինք այն մարդերէն է՝ զորսնախախնամութիւնը ստեղծած ժամանակը ըստեղծող ոգիով մը կօժտէ և վերջը թող կուտայ որ ուրիշներէն միշտ խաբւիին։ Այդ տարիքին մէջ էր Միւհէնտիսեան և օր մը մեղրամոմէ կանթեղ մը շինեց, և տեսաւ Միւհէնտիսեան որ բարի է։ Իւր յաջողակութեանէն քաջալերված՝ կանթեղն աւրեց և անոր տեղ պղտիկ կառու մը շինեց։ Օր մը ետքը կատուէն ընկուղենի մը շինեց և հետեւեալ օրն ալ ընկուղենին դռու մի այլափոխեց։

Այս ամենուն մէջ կատարեալապէս յաջողելէն ետքն ըսաւ . հարց մը — մեղրամոմէ — և դժուամն առնելուն պէս մարդու բարեփոխեց զայն և իւր արարչադործութիւնն կատարեալ եղաւ :

Հայրը տեսնելով որ իւր տղուն ձեռները հանճար ունին՝ միշտ կը քաջալերէր զինքն երբեմն նուէր տալով և միշտ խրատ :

Եօթներորդ տարուան մտնելուն պէս թաղային վարժարանը զրկվեցաւ որ նախնական ուսումներն առնէ : Արդէն այն թուականին վարժարանները հիմակուաններուն պէս նախնական էն ուրիշ բան չունէին տալու . երբեմն նախնական իսկ կը պակսէր : Միւհէնտիսեան շարունակ աշխատելով կատարեալապէս սորվեցաւ Սաղմուրդ , Կապիտան և Նաբէլը , որոնք ընթերցանութեան երրորդութիւն մը կը կազմէին այն ատենները :

Երեկոյները տուն դառնալուն պէս ծունկ կը չոքէր հօրը առջև որ իբրև դրօսանք բաներ կը սորվեցունէր իրեն . զոր օրինակ՝ գաւթ մը չափել և որչափ ջուր առնելը գրտնել . Եւստի ըսված գործիքով երկէջ առնել , ժամը քանի ըլլալն գիտնալ և արևուն ծագումը գտնել : Օրինք այսօր բնաւ չգործածվիր , վասն զի ամեն մարդ իւր փորէն

կարող է դուշակել ժամը քանի ըլլալը :

Երեկոյեան աշխատութենէ աւելցած ժամերն ալ պարապ չէր անցունէր , ձայնագրութեան դաս կառնէր Եւստի Կապիտան և Նաբէլը : Այնքան կը սիրէր Կապիտան իսաղ կանչելն որ ամէն մէկ երգին Եւստի մը կը պատռէր , այնքան ուժով կը զարնէր ծունկերուն . եթէ ամբողջ ֆուտ մը Կապիտան ըլլար տասներկու հատ բանթալօն պէտք կը ըլլար : Հայերէն ձայնագրութեան մէջ հսկայաքայլ յառաջ երթալէն ետքը եւրոպականն ալ սորվեցաւ , ուսկից փափաք եկաւ վրան դաշնակ զարնելու : Եթէ չենք սըխալիր՝ ինք առաջինն եղաւ ազգին մէջ դաշնակ զարնող : Այն ատենները դաշնակն շատերու անծանօթ նուագարան մը ըլլալով անոր ձայնն առնողները փողոցին մէջ կը շարվէին և մտիկ կընէին : Դաշնակ զարնելը բան մը չէ , աղէկ զարնելը բան մ'է , և Միւհէնտիսեանի մասներն այնքան վարժ էին որ դաշնակին դաշնուն պէս , անոր ձայնէն կըմայլէին և թռչտելով կուգային տանիքներու վրայ կիշնային ագռաւներն , վասն զի այն ատենները սոխակ չկար . միայն սոխակ մը կար դրացեոյն տունը որ իւր գեղգեղանք-

ներողն կը պատասխանէր . բայց ամսոս որ ,
այն սոխակն ալ մեր բախտէն Սրբատիի էր :
Այսու ամենայնիւ Սրբատիի սոխակն էր որ
Միւհէնտիսեանի փառքը կաւելցունէր , ոչ
թէ անոր համար որ աւանակին ձայնին քով
դաշնակինը բարձր տեղ մը կը բռնէր այլ
անոր համար որ դաշնակով աւելի դժուար
է իշու մը զգացումները արթնցնելը քան թէ
սոխակի մը : Միթէ պերճախօսութեան ար-
հեստին մէջ ալ այսպէս չէ . . . Զգայուն
սիրտ մը յուզելու համար Տեմոսթէնէս շատ
է . իսկ անզգայները յուզելու համար կիկե-
րոններ քիչ են : Կրակն միւսնոյն կերպով
չներգործեր բամպակի և ապառաժի վրայ :
Սովեալներու համար հրատարակված սրտա-
ճըմիկ և աղէխարչ նամակներն այնչափ կաղ-
դեն անզգայ հարուստներու վրայ որչափ
փոքրիկ կայծ մը՝ ապառաժի մը վրայ : Ալ
դիւրին է դուշակել , կարծենք , որ Միւհէն-
տիսեան քաջ դաշնակահար մ'էր :

Երաժշտական ճիւղին մէջ դաշնակահա-
րութեամբ չչատացաւ . եւրոպական ձայնադ-
րութենէ լուսաւորվելով հայկականին մէջ
եղած թերութիւններն ուղղեց . ձայնագրու-
թեան կանոնները պարունակող տետրակ մը
չինեց և յետոյ , երբ տպարանապետ եղաւ ,

նոյն հիւանդուն հայր և մայր զիրերը պատ-
րաստեց , բայց պարագայները թող չտուին
որ այդ հայր և մայր զիրերն իրենց զաւակ-
ներն ի լոյս ընծայէին : Ասոնցմէ զատ ունի
նաև շինած պղտիկ երգահոն մը՝ որ Էլէէը
կը պարունակէր իւր Բէշլէֆօղլը , Կէֆէօղլը ,
շափներողլը և Կէֆէօղլը :

Եւ որովհետեւ երգահոնով Էլէէի ֆալ-
եղանակէն հաց չտար մարդուս՝ Միւհէնտիս-
եան ոսկերչի մը քովը մտաւ : Իւր բնատուր
ձիրքով քիչ ժամանակի մէջ յառաջ դնաց
ապրելութեան մէջ : Ինչ որ մեղրամոմէ կը
չինէր պղտիկութեան մէջ՝ արծաթէ և ոսկիէ
չինել սկսաւ : Ազգային բոլոր նշանաւորնե-
րուն գործերն կը շինէր և ամենուն սէրն ու
համակրութիւնը գրաւած էր :

Ադամին գործած յանցանքը նկատողու-
թեան առնելով կըսեմ թէ արժանի էր որ
իւր ճակատին քրտինքով ապրելու դատա-
պարտվէր և ոչ թէ շատ մը Կէֆէօղլը կամ
Էֆէֆէօղլը պէս մեր ճակատին քրտինքով
ապրելով Վոսիօրի ծովափունքին վրայ պա-
լատի պէս տուններու մէջ Եւայն քովը առնէր
և փափուկ բազմոցներու վրայ նստէր . նոյն-
պէս օձին ալ խորամանկութիւնը տեսնելով
կընդունիմ թէ գետնի վրայ սողալով քալե-

լու պատժոյն ենթարկվելու էր և ոչ թէ մեղի պէս կանգնելով քայլելու էր, ինչպէս կը քալէր անշուշտ առաջ. բայց երբ Միւհէնտիսեանի բարի վարքը կը գիտեմ, հետաքրքիր կըլլամ հասկնալու թէ ի՞նչ մեղք գործած է արդեօք որ տպարանապետ ըլլալու ծանր պատիժը կրելու դատապարտված է։ Դիտէք հարկաւ որ մեր ազգին մէջ տպարանապետ ըլլալն անանկ ծանր պատիժ մ'է որ ոչ սողալով քալելու կընմանի ո՛չ ալ ճակատի քրտինքով ապրելու պատժոյն որուն այսօր ամենքս ալ կը փափաքինք և չենք կարող արժանի ըլլալ . . . — ինչ որ պատիժ էր Ադամայ օրով վարձատրութիւն կը համարվի այսօր Պօլսոյ մէջ — : Ադամ արդիւեալ ծառէն կերաւ, ետեւը բացվեցաւ և վերջէն թզենիով գոցվեցաւ. պատասխան տուէք ինձ, ո՛վ պատմագէտներ, այս տպարանապետներն այդ արդիւեալ ծառն ամբողջ կլլեցին որ իրենց ետեւը միշտ բաց է և բնաւ չգոցվիր . . . հապա դասատուները՝ որ բան մը կերած չունին խեղճերը . . . հապա խմբագիրներն որ միտի վրայ գաղափար չունին ինչպէս կոյրերը գոյնին վրայ : Պատասխան չէք տար. ես ալ չեմ ուզեր, թող աս ալ Լոյի բաժանորդագիրներուն քովն եր-

թայ, երբ որ Լոյի շրջանն լրանայ՝ այն տեն կուտաք : Մենք Միւհէնտիսեանի դառնանք :

1839 ին ազգը Սրապեան տպարան մ'ունէր միայն, և Մանուէլեան կը փափաքէր տպարան մը հաստատել ճեմարանի մէջ որ նոր բացված էր : Մանուէլեան իւր այս փափաքը կը հաղորդէ Թադէոս Տիվիթճեանի՝ որ Բէրա եղնելով հրեայ փորագրիչ մը կը գտնէ և հայերէն հայր գիրեր շինել կուտայ անոր : Տիվիթճեան կը տեսնէ որ այդ հրէին շինած գիրերը հայերէն չէին այլ տարբեր ձևով ու ճաշակով խել մը նշաններ՝ որոնք անոնց գործին միայն կուգայ որ կը փափաքին նոր լեզու մը ստեղծել : Տիվիթճեան կստիպվի հրաժարիլ այս ձեռնարկութենէն և Միւհէնտիսեան խաչատուր Միսաքեանի թելադրութեամբ և ընկերակցութեամբ ծախու կառնէ Տիվիթճեանի գիրերն որոնք հրէին շինած հայերուն և Տիվիթճեանի պատրաստած մայրերուն ծնունդն էին : Միւհէնտիսեան այդ հայերը և մայրերը կը կոկէ և այնպիսի ձև մը կուտայ անոնց որ ճաշակը կը հաւնի : Այս արհեստին մէջ մտնելուն պէս հոգւով եւ մարմնով աշխատեցաւ որ տեսակ տեսակ գիրեր պատրաստէ : Մէկ երկու տարիէն զգու-

լով որ մինակ աչաց տեսութեամբ չինեւն շատ
գծուար բան էր՝ զործիք մը հնարեց որուն
մէջ փորագրելիք պողպատն անցընելով կըր-
նար նոյն պողպատին ծայրը բարակ և սրա-
ծայր պողպատով մը աղիւսակներ գծել գի-
րերուն, սիւներուն և միջոցներուն հաստու-
թեանը, ծռութեանը և բարձրութեանը չա-
փով, և այն գիծերուն համեմատ կը փորա-
գրէր. որով եթէ այժմ չինեւ ուզէր՝ այժմ
երեք սիւնը հաւասար հաստութեամբ հա-
ւասար ծռութեամբ և հաւասար երկայնու-
թեամբ կըլլար : — Ինչպէս կը տեսնվի, այժմ
ամեն կողմը հաւասարութիւն կար, մինչդեռ
Թուրքիոյ և ո՛չ մէկ կողմը կայ այս հաւա-
սարութիւնը : Այս գործիքը չինեւէն ետքը
ուրիշ գործիք մ'ալ հնարեց որով հայր գիրը
պղինձին վրայ մամուլի ճնշմամբ կը զարնէր
և ոչ թէ կռանի հարուածով ինչպէս կընէին
ուրիշները :

1840ին Միւհէնտիսեանի շնորհիւ Պօլսոյ
մէջ առաջին անգամ մաքուր Օբսյոյ տպու-
ցաւ ի ճեմ. Սրբոյ Երուս. մինչև այն թուա-
կանը Վենետիկէն կուգային Օբսյոյները . . .
և շատ անգամ Օբսյոյներուն դառն ուշանա-
լով Պատրիարքարանն օրերը կը չփոթէր և
Վենետիկ հարցունելու կատիպվէր թէ Էւր

Էւր է : Արդեօք քանի քանի անգամներ
Ծնունդի օրը խաչելութեան աւետարաններ
կարդացված են, ով գիտէ ի՞նչ քաջած է
Որդի Մարդոյ մեր ազգին ձեռքէն . . . :
Միւհէնտիսեան կը փափաքէր տպարան մը
բանալ և թողուլ ճեմարանն որ գոցվելու
վրայ էր, բայց ուրիշ տպարանապետ մը ար-
գելք կըլլար և Ասատուր Պատրիարքին միջ-
նորդութեամբ թող չէր տար որ տպարան
բանար, ուստի Օբսյոյէն զատ բան չէր կըր-
նար տպել ճեմարանի մէջ : Չուքուր Չէշմէ
խանը կը փոխադրէ իւր գիրերն ու մամուլն
Ասատուր Պատրիարք իմանալուն պէս Բուր-
սէ մը կը գրէ Բ. Դուռը և կը պահանջէ որ
գոցվի այդ տպարանն իրմէ հրաման առած
չըլլալուն համար : Աղերսագիր կը մատուցա-
նէ Բ. Դուռն որ Պատրիարքարան կը զրկէ
զինք ըսելով թէ՝ գնա՛ Պատրիարքէն հրա-
ման ա՛ռ : Պատրիարքարան կերթայ, և
Պատրիարքէն կը մերժվի : Ամիրաները որոնք
կը ճանաչէին և կը սիրէին Միւհէնտիսեանը,
գիշեր մը կը գտնուվին տուն մը ուր ներկայ
էր նաև Պատրիարքը : Խօսք կը բանան և
կաղաչեն Նորին Սրբազնութեան որ հաճի
տպարանի արտօնութիւն շնորհել Միւհէն-
տիսեանի. Պատրիարքը կը սրդողի և կըս-

պառնայ : 1843ին Բարիդէն Կրճիկեան Յակոբ էֆէնտին կիմանայ և իւր թուրք ծանօթներուն կը դրէ հոս որ աշխատին Միւհէնտիսեան տպարանին բացվելուն : Ասոր վրայ Բ. Դունէն թաքրիր կը դրվի Պատրիարքին որ հրաման տայ : Պատրիարքը մէկդի կը նետէ Բ. Դունէն Բաբէն , ինչպէս որ Բ. Դունէն կընէ հիմայ Պատրիարքարանի Բաբէններուն : Այսչափ աշխատութեան տպարդին մնալուն վըրայ բարեկամները կըսեն Միւհէնտիսեանի :

— Մինչև որ այս մարդը չմեռնի կամ չհրաժարի դուն տպարան բանալիք չունիս :

— Եթէ այս մարդը չմեռնի ես անօթի պիտի մնամ , կը պատասխանէ Միւհէնտիսեան :

1844ին կը հրաժարի Ասատուր Պատրիարք որուն կը յաջորդէ Մատթէոս Պատրիարք որ վերջէն Կաթողիկոս եղաւ : Ասոր օրովը բացվեցաւ Միւհէնտիսեան տպարանն որ մեծ անուն վաստակեցաւ իւր տպած Օրացոյցներով , Մարմաներով , Նաբէններով այլ և այլ գիրքերով , Մեղումով , Ժամանակով , Մեծնայր հաշտով ևն . Գրաշարները պոչը կտրած զ , Լ , Ղ , Ն , Զ , Վ տառեր վնասելու դժուարութենէն աղատելու համար ծոցագիրները շինեց :

Որչափ մեր ազգին նոյնչափ և թերևս

աւելի ծառայութիւն մատուցած է թուրք ազգին , Թաւլէ գիրը յօրինեց որով տպվեցաւ տաճկերէն առաջին անգամ ռուսէ լիւթադէ անուն տետրակը : 1867ին շինեց Զեւէ գիրն որուն օրինակը տարաւ Մեծ Եպարքոս Ապի բաշային որ շնորհակալութեամբ ընդունելով այդ գիրերն յայտնեց թէ ազգին երախտագիտութեանը արժանի է : Այս գիրով տպված է Զեւէ հատիկ անուն տետրակը : Միւհէնտիսեան այս գիրերուն համար նուէր առաւ կառավարութենէ ինչպէս նաև ցմահ առնելու պայմանաւ երկու հարիւր դահեկան ամսական կապվեցաւ իրեն , բայց չմեռած կտրվեցաւ այս թոշակն որ չորս հինգ ամիս միայն արվեցաւ :

Գիր շինելէն գիրք տպելէն աւելի թըղթադրամի կաղապար շինած է և թղթադրամ տպած է , և այս մասին ալ բնաւ զոհողութիւն չէ խնայած հայրենեաց փառացը համար : Առաջին անգամ թղթադրամը ձեռագիր էր և ուրիշ կառավարութիւններու թըղթադրամներուն քով չատ յարգ չունէր : Միւհէնտիսեան ուզեց որ մեր կառավարութիւնն ալ ունենայ գեղեցիկ և ձևաւոր թղթադրամ , ուստի 1843 ին կաղապար մը շինեց և կառավարութեան ներկայացուց , կառավարութիւնն

առաւ զայն , քննեց և հաւանեցաւ և հրա-
ման տուաւ որ տպվի : Թղթադրամները տըպ-
վիլ սկսան : Դիչ մը ժամանակ անցնելէն ետ-
քը հրաման տրվեցաւ որ նորէն տպվի . նո-
րէն տպվեցաւ : Երրորդ անգամ տպվի : Ին-
չո՛ւ չէ , տպվի : Միւհէնտիսեան քաջալերվե-
լով իրեն տրված խրախոյսէն՝ ուղեց որ աւե-
լի փառաւոր թղթադրամ մը շինէ : Շաբաթ
մը աշխատելէն ետքը ուրիշ ձեռով թղթադրամ
մը շինեց և կառավարութեան ներկայացուց .

— Օ՜օօ . . . ասոր խօսք չկայ :

— Աս առաջինէն աղէկ է :

— Աս սքանչելի բան է էֆէնտի :

— Ի՞նչ կըսէք , պէյ , սըկէ քիչ մը բան
տպել տա՞նք :

— Հարցունելդ աւելորդ է , տպվի է-
ֆէնտիմ տպվի :

Նորէն կը տպվի և քանի մը ամիսէն
Միւհէնտիսեան կը կանչվի .

— Սա ուրիշ աւելի աղուոր բան մը կըր-
նաս շինել :

— Վաղը կը բերեմ , էֆէնտի :

Հետեւեալ օրն ուրիշ կաղապար մը կը
տանի :

— Տեսա՛ր , իմ ուղածս ասանկ էր .
սըկէ տպեցէ՛ք և անունը ֆայալու դրէք :

Արագատիպը կսկսի բանիլ , ամեն դառ-
նալուն քաղաքը միլիոններու մէջ կը խղդէ :

Տարի մը ետքը :

— Սա Միւհէնտիսեանը չկանչէ՞ք :

— Հոս եմ , էֆէնտի , հոս եմ :

— Ծոյլ մէկն ես դուն , ո՛ւր էր մեզի
նոր կաղապարներ պիտի բերէիր :

— Քովս ունիմ հատ մը . . . հրամմե-
ցէ՛ք , տեսէ՛ք :

— Մինչև հիմայ շինածներուդ ամենէն
աղէկն աս է . տպեցէ՛ք ասկէ և անունը ֆա-
յալու դրէք :

— Շատ լաւ :

Փայլունները կը տպագրվին ու քանի մը
շաբաթէն ետքը շրջաբերութեան կը հանվին :

Այս թուղթերէն զատ տպագրած է
Էսհաֆը Ռահմէյէն , Բահիլալի Բահիլալէն և ուրիշ
շատ մը թղթադրամներ և արժէթուղթեր
որոնք հասարակութենէ այն աստիճան սի-
րալիր ընդունելութիւն գտան որ անոնցմէ ու-
մանք տասներորդ և ոմանք քսաներորդ տը-
պադրութեան արժանացան : Եթէ ասոնք
գիրք ըլլային և օտար ընդունելու թարգ-
մանվէին՝ մեծ վստասակ կը ձգէին : Չեր մըտ-
քէն ելած չէ որ 1860 ին էյանէի Ռահմէյէ ը-
սելով կառավարութիւնն ուղեց թղթադրա-

մը վերցունել : Օրին մէկը յայտարարութիւն մը հանելէն վերջը թէ՛ կառավարութիւնն ալ թղթադրամ չպիտի ընդունի՝ 1864 ին նոր և գեղատեսիլ թղթադրամներ հանեց : Այս թղթադրամներն ալ Միւհէնտիսեանի գրչին արդիւնքն են : Համրելով անհնար է լմնցունել այս անձին թղթեայ երկասիրութիւններն որոնք այնչափ հարստացուցին և այնչափ աղքատացուցին երկիրը : Ինքն ալ ոչ նուազ փնասվեցաւ վաթսուն եօթանասուն դործաւորի ամանական տալու համար սեղանաւորներէն տոկոսով դրամ վերցունելով : Այս փնասու հետեւանքն է տպարանին նախ երեսօ վրայ թողվին և ապա բոլորովին դողվիլը . թէպէտ և յիշեալ տպարանը, ինչպէս բոլոր հայ տըպարանները, չէր կարող իւր ծախքը գոցել հայերէն հրատարակութիւններ իւրոյս ածելով : . . կեցցեն ազգային դրականութիւն և անօթութիւն :

1874 ապրիլ 25 ին Ղալաթիոյ մարտատունը Վէրսայէ «սէնէ» յին տպարանը մտաւ փորագրութեան պաշտօնով զոր մինչև այսօր կը շարունակէ :

Ունի ուրիշ այլևայլ փորագրութիւններ որոնց ամբողջութիւնն ամեն . Ս . Ներսէս Պատրիարքն իրմէ ուղած և առած է Պատրիարքարանի մէջ կախելու համար :

Երեսօթիւնն ընտրված ըլլալով քանի մը տարիներ Ազգային Ժողովներուն ներկայ գտնվեցաւ : Ամէն անգամ որ Պատրիարքարանի սնտուկին վրայ իրեն կարծիքը կը հարցվէր՝ կը պատասխանէր թէ թղթադրամ հանելէն ուրիշ հնարք չկայ :

Այս անձը եօթանասուն տարի է այսօր, և եթէ իւր արհեստը կատարեալգործելու համար ունեցած փափաքին նայինք՝ դեռ եօթանասուն տարի ապրելու միտք ունի : Տարիները երբէք չեն նուաղեցուցած իւր ճարտարութիւնը, այսօր երէկէ աղէկ կը փորէ, վաղը այսօրէ աղէկ պիտի գծէ :

Անգործ մնալէ ուրիշ բանէ մը չվախնար . միշտ կաշխատի և կը փափաքի որ քանի մը աւուր մէջ Ղալաթիոյ բոլոր տունները և խանութները գնէ :

Ձինքը խաբելու համար ոչ օձի կերպարանք մտնել հարկ է՝ ոչ ալ աղաւնիի, յանուն մարդկութեան կարող ես երկու տարի աշխատցունել զինքը և չվճարել պատուակելով թէ՛ առնելիքներ ունիմ և չեմ կարող առնել : Այդ խօսքիդ ոչ թէ միայն կը հաւատայ այլ կը խղճայ վրադ : Չափազանց առատածեռն ըլլալու թերութիւնն ունի և այս իսկ էր իւր նաւուն ղէկը վարողը :

Եթէ կուզէ ոք ճանաչել այս մարդը
փոքրիկ մէջ՝ թող աչացն առջև բերէ այն
մարդուն քալելն որ տասներհինգ տարիէ ի
վեր բացակայ դառնալով եղբորը գալը կիմա-
նայ յանկարծ և զայն տեսնելու համար տանը
ճանքան կը բռնէ : Այսչափը հերիք չէ, պի-
տի ըսես, պէտք է որ դէմքին վրայ տեղե-
կութիւն ունենամ, Շատ լաւ : Պզտիկու-
թեան ժամանակ հիւրի մը խաֆէ տուած
ատենդ չէ՞ հանդիպած երբէք որ խաֆէին
դաւաթը դիպուածով իյնայ և խաֆէն ալ
հիւրին վրայ թափվի. — Քանի մը անգամ
հանդիպած է. — Այն ժամուն հայրդ բար-
կութեամբ ծուռ ծուռ երեսդ չէ՞ նայած .
— Նայած է. — Ահա այն ժամուն ինչ դէմք
որ ունեցար դուն՝ նոյնն ունի այսօր Յովհան-
նէս էֆէնտի Միւհէնտիսեան :

ՅՈՒՅԱԿ ԱԶԳԱՅԻՆ ԶՈՋԵՐՈՒ

	Էջ
Ստեփան Բաբաղեան	161
Խաչատուր Միսաբեան	177
Սուքիաս Քաղանճեան	193
Վահան Պարտիզակցի	209
Գրիգոր Արծրունի	225
Քրիստոստուր Ղազարոսեան	241
Գրիգոր Էնֆիլէճեան	257
Պօլս Պոյնուէյրիսեան	273
Համբարձում Իփիքճեան	289
Յովհաննէս Միւհէնտիսեան	305

ՎԵՐՉ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐՈՅ

19765

53

63

115

10-56

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0585592

Голуби

230